जेम्स गार्फिल्ड.

—लेखक—

महादेव गणेश गोरे.

जेम्स गार्फिल्ड.

—लेखक—

महादेव गणेश गोरे.

सन १९१५.

किंमत ५ आणे.

मुद्रक—बाळकृष्ण रावजी पालवणकर, खेळगडी प्रिंटिंग वर्क्स,
गिरगांव बॅकरोड घ. नं. १३५।१३७ मुंबई.

प्रकाशक—महादेव गणेश गोरे, संपादक मधुकर ६९१ बी.
कुंभारवाडा, दादर, मुंबई.

प्रस्तावना.

मनुष्यप्राणी हा स्वभावतःच अनुकरणप्रिय असा आहे. बाल्यावस्थेंत असतांना घरांतील माणसांचें, विद्यार्थीदशेंत असतांना आपल्या खेळगड्यांचें आणि तरुणपणीं आपल्या सभोंवतालच्या परिस्थितीकडे नजर देऊन त्यांचें मनुष्यप्राणी हा अनुकरण करीत असतो. तिन्ही अवस्थांत प्रत्येक मनुष्यासमोर चागलें अनुकरण करण्याची परिस्थिति निर्माण करून त्याला उत्कृष्ट दर्जाचें नागरिक बनविणें हें समंजस मनुष्याचें खरें कर्तव्य होय. लहापणापासूनच अशा प्रकारचें शिक्षण जर मिळत गेलें तर त्याचा परिणाम चिरकाल टिकणारा असा होऊन तीं मुलें शरीरसंपन्न, शीलवान्, थोर, कर्तृत्वशाली आणि ओजस्वी अशीं निपजतात. देशांत अशा प्रकारचीं कर्तृत्ववान् माणसें निपजण्याला थोर पुरुषांचीं चरित्रें अगदीं लहानपणापासूनच मुलांच्या पुढें ठेवण्यांत आलीं पाहिजेत.

सुधारणेचा कळस झालेल्या पाश्चात्य वाङ्मयांत इतिहासाच्या खालोखाल चरित्रांनाच महत्व देण्यांत येतें. तिकडे अनेक थोर पुरूष आपलीं स्वतःचीं चरित्रें लिहून ठेवीत असतात. इकडे तसा प्रघात नसल्यामुळें आणि असें चरित्र लिहिण्याचीं साधनें संकलित करण्याकरितां लागणाऱ्या द्रव्याचे अभावामुळें आपल्यांतील अगदीं अलिकडे होऊन गेलेल्या थोर पुरुषांचीं चरित्रें सुद्धां आह्मांला वाचण्यास मिळत नाहींत. आपल्या समाजांतील कर्तृत्वशाली महात्म्यांचें चरित्र वाचून आमच्या अंतःकरणावर जो प्रकाश पडेल तशा प्रकारचा परिणाम परकी समाजांतील चरित्रांमुळें आमच्यावर होणार नाहीं. कै० न्यायमूर्ती रानडे ह्यांच्या चरित्रानें आमच्या मनावर जे कांहीं संस्कार घडतील ते ग्लॅडस्टन साहेबांचें चरित्र कितीही वाचलें तरी घडून येणार नाहींत. हें जरी खरें आहे तरी इकडील चरित्रांच्या अभावीं तिकडील चरित्रें डोळ्यापुढें ठेवणें जरुरीचेंच आहे. दुसरें असें कीं, पाश्चात्य संस्कृतीमुळें सर्वस्वी तिकडील प्रघातांची आमच्यांत आवड उत्पन्न झाली आहे. अशा वेळीं तिकडील थोर पुरुषांचीं चरित्रें दिल्यानें अगदींच वावगें होणार नाहीं; असें वाटून प्रस्तुतचें चरित्र लिहिलें असलें पाहिजे.

From Logcabin to white House ह्मणजे "झोंपडींतून राजवाड्यांत" या नांवाचें एक पुस्तक मि. W. M. Thayer या ग्रहस्थांनीं लिहिलें असून त्याच्याच आधारें हें चरित्र लिहिण्यांत आलें

आहे. चरित्र निवडून घेण्यांत रा. गोरे यांची चांगलीच कुशलता दिसून येते. चरित्राची भाषा गोड, व्यवहारांतली तशीच तेज, ओजस्विता- आणि चैतन्य उत्पन्न करणारी अशी आहे. माझ्यामतें चरित्राला अशा प्रकार- चीच भाषा आणि ठेवण असावी. चरित्रनायक हा रोजच्या व्यवहारांतीलच एक मनुष्य असून त्याचें अनुकरण आपल्यास सहज करितां येण्यासारखें आहे अशी भावना वाचकांचे मनांत उत्पन्न झाली पाहिजे. रा. गोरे यांनीं प्रस्तुत चरित्रांत हें पूर्णत्वानें साधलें आहे, असें मला वाटतें.

जेम्स गार्फिल्ड हा एक अगदीं यःकश्चित् मनुष्य ! पण तो स्वतःच्या कर्तब- गारीनें केवढ्या योग्यतेला चढला ! ! लहानपणापासून त्यानें आपल्यापुढें उच्च दर्जाचें ध्येय ठेवलें होतें. तें ध्येय कितीही अडचणी आल्या तरी सोडावयाचें नाहीं असा त्याचा निश्चय होता; आणि ‘ भावना तशी फळें ’ या म्हणीप्रमाणें त्याचे मनोरथ पूर्णही झाले. त्याची मातृभक्ति वाखाणण्यासारखी होती; आणि त्याची आईहि त्याला योग्य शिक्षण देण्यांत कुशल होती. खलाशाच्या धंद्यापा- सून परावृत्त करण्याकरितां त्याच्या आईनें योजलेला उपाय पुष्कळांनीं ध्यानांत ठेवण्यासारखा आहे. जेम्सनें आपल्या घराण्याचा, आपल्या गांवाचा, आपल्या शाळेचा, आपल्या प्रांताचा आणि आपल्या देशाचा अशा परंपरेनें अभिमान बाळगून **आपलेपणाला** त्यानें पुनीत केलें. सर्व लहान थोरांनीं आणि प्रत्यक्ष त्याच्या शत्रूंनीही शेवटीं त्याची तारीफ केली. हें सर्व साधण्याला त्याच्या- पाशीं मुबलक भांडवल नव्हतें, मनुष्यबळ नव्हतें आणि परिस्थितिही अनुकूल होती असें नाहीं. तथापि आत्मविश्वासाच्या जोरावर सर्व कांहीं त्यानें करून दाखविलें.

या छोट्याशा चरित्रांत अनेक बोधपर गोष्टी आलेल्या आहेत. त्या सर्वांचें प्रत्येकानें मनन करावें आणि आपल्या छबुकड्यांकडून तें वाचवून घ्यावें. आपल्या राष्ट्राला आज थोर महात्म्यांची अत्यंत जरूरी आहे. तसे सत्पुरुष पैदा होण्याकरितां आपण सदोदित प्रयत्न केले पाहिजेत, भावना धरली पाहिजे आणि परमेश्वराची करुणा भाकली पाहिजे; म्हणजे ती चित्छक्ति कांहीं लांब नाहीं. आपल्या हांकेला धांवून येऊन ती आपले मनोप्सित पूर्ण केल्याखेरीज कधींहि राहणार नाहीं.

बाळकृष्ण रावजी पालवणकर,
संपादक खेळगडी.

जेम्स गार्फिल्ड.

अमेरिकेंत एका खेडेगांवीं लहानशा खोपटामध्यें एक विधवाबाई रहात होती. तिचा वडील मुलगा तेरा वर्षांचा होता मोठी मुलगी चौदा वर्षांची होती, दुसरी मुलगी सहा सात वर्षांची होती व धाकट्या मुलाला अजून चौथें वर्षहि लागलें नव्हतें.

आपलीं मुलें अक्षर शत्रू राहूं नयेत, त्यांना दोन अक्षरें यावीं अशी या बाईची फार इच्छा होती. पण जवळपास शाळा नसल्यामुळें तिचा इलाज चालेना. सुमारें दीड मैलांवरचे गांवीं एक शाळा उघडणार आहे अशी बातमी तिनें ऐकली होती. सुदैवानें ही बातमी खरी ठरली.

'आई ! आपण जिमीला शाळेंत घालूं अं !' मोठा मुलगा टाम आनंदित मुद्रेनें ह्मणाला.

'जिमीला घालूं शाळेंत, पण तुला सुद्धां जातां येतें तर बरें झालें असतें !' त्याची आई ह्मणाली. धाकट्या मुलाची सोय झाली ह्मणून तिला आनंद झाला होता; तरी पण मोठ्या मुलाला शाळेंत पाठवितां येत नाहीं याबद्दल तिला खेद वाटत असावा असें तिचे मुद्रेवरून स्पष्ट दिसत होतें.

'मला सुद्धां शिकण्याची फार आवड आहे; तो मुलगा विचार करीत ह्मणाला. 'पण शाळेंत जाऊन कसें चालेल ! बटाटे तयार झाले आहेत ते कोण खणील ! धान्य कोण मळील ! आणि गवत कसं कापून होईल ! ! जिमी आणि मुली जातील शाळेंत ! मी काम केलं नाहीं तर आपलं पोट कसं भरेल ! जरा थांबून तो ह्मणाला 'बरं झालं ! जिमीच्या शिकण्याची तरी काळजी दूर झाली.'

हें शहाणपणाचें उत्तर ऐकून व धाकट्या भावाविषयीं त्याची कळकळ पाहून त्याच्या आईला किती धन्यता वाटली असेल बरें !

आपला चरित्र नायक जिमी (जेम्स गार्फिल्ड) याचा जन्म सन १८३१ सालीं नोव्हेंबरचे एकोणीस तारखेला झाला होता. तो यावेळीं पुरा तीन

वर्षांचाहि नव्हता, तरी त्याच्या आईनें त्याला इंग्रजी मूळाक्षरें शिकविलीं होतीं व ती त्याला कधीं कधीं बायबलांतील गोष्टीहि सांगत असे; त्यांतील बहुतेक गोष्टी जिमीचे लक्षांत राहिल्या होत्या.

ज्यादिवशीं शाळा सुरू व्हावयाची त्यादिवशीं जिमी कपडे करून तयार झाला. त्याला पाहून मोठा मुलगा ह्मणाला, 'आई ! पण जिमी इतक्या लांब चालत कसा जाईल ! अर्धा पाव मैल गेला नाहीं तोंच तो अगदीं दमून जाईल !'

'नाहीं ! तो नाहीं दमायचा ! !' मोठ्या मुलीनें उत्तर दिलें.

'मग काय तूं त्याला आपल्या पाठीवर घेऊन जाणार ?' टामनें हंसत हंसत विचारलें.

'पाठीवर नेईन, खांद्यावर नेईन; तो दमला नाहीं ह्मणजे झालंना !' बहिणीनें उत्तर दिलें.

'तो दमला नाहीं तर तूं थकशील ! !'

'हो ! ! अगदीं अशी मी शेणामेणाचीच असेन कींनाहिं.'

हा मुलांचा संवाद ऐकून आईला कौतुक वाटलें. तिनें त्यांना आशिर्वाद देऊन शाळेंत पाठविलें.

मातापिता.

जिमीचे वडील अब्राहाम गार्फील्ड हे शेतीवर उदरनिर्वाह करीत असत. त्यावेळीं अमेरिकेंतील बरेच लोक जंगलांत वसाहती करून पडीत जमीन लागवडीस आणीत होते. अब्राहाम गार्फील्ड हेहि याच हेतूनें ओहिओ प्रांतांतील जंगलांत सुमारें पन्नास एकर जमीन खरेदी करून वसाहत करण्याकरितां गेले होते. ते गेले त्यावेळीं तेथें गांवें वसलेलीं नव्हतीं. जवळपास एक मैलाचे आंत एकहि घर नव्हतें. मैलापलीकडेहि कोठें कोठें एखादें तुरळक घर नजरेस पडे.

अब्राहाम गार्फील्ड हे चांगले सशक्त व फार मेहनती पुरुष होते ! त्यांची पत्नी, मुलगी व मोठा मुलगाहि आपल्या शक्तीप्रमाणें त्याला शेतीच्या कामीं मदत करीत असत. याप्रमाणें मेहनत करून हें कुटुंब त्या जंगलामध्यें सुखानें रहात असे.

एके दिवशीं दुपारच्यावेळीं गारफील्ड साहेब शेतांत काम करीत असतां

आग ! आग !! ह्मणून एकच ओरड त्यांचे कानीं आली. त्या वेळीं जंगलामध्यें कधीं कधीं वणवा लागून जिकडे तिकडे पसरे. शेतें आणि झोंपड्या अग्निनारायणाच्या भक्षस्थानीं पडत व कित्येक गरीब कुटुंबांस अन्नान्नदशा प्राप्त होई.

गार्फील्डनीं पाहिलें तों वणवा आपल्या शेताकडेच पसरत चालला आहे. त्याला धास्ती वाटूं लागली. जिकडून वणवा येत होता त्याबाजूला, ते, त्यांची पत्नी व मुलें शेताचे कडेला जाऊन उभीं राहिलीं. 'आग आपल्या शेताकडेच येत आहे. जर का एकदां शेतांत आग शिरली तर आपलें शेत व घर यांची राख रांगोळी होऊन जाईल. आतां स्वस्थ बसून उपयोग नाहीं; मुलानों ! चला सारीं ! जंगी आग विझवायला लागा.' असें गंभीर वाणीनें ह्मणून ते पुढें झाले. त्यांची पत्नी व मुलें त्यांना मदत करूं लागलीं; पाणी आणि धूळ याचा सारखा मारा त्यांनीं आगीवर चालू केला. हा आऽपसरून आलेला सर्वभक्षक अग्नी आपलें रहावयाचें घर व पोटाचें अन्न नाहींसें करून आपल्याला या जंगलांत अन्नान्न करीत थंडीनें कुडकुडत हिंस्रपशूंच्या भक्षस्थानीं पडण्याची पाळी आणतो कीं काय या काळजीनें सर्वांचीं मुखकमलें म्लान झालीं होतीं; तरी पण आपल्या सर्वस्वावरच घाला पडतो कीं काय या भीतीनेंच एकप्रकारें त्यांना दुप्पट अवसान येऊन तीं आग विझण्याकरितां जिवापाड मेहनत करूं लागलीं; आग आवरलीशी वाटे पण वारा आला ह्मणजे पुन्हां भडके. आतां शेत अग्नीचे भक्षस्थानीं खास पडणार असें वाटतांच तीं जिवाचीहि पर्वा न करतां मेहनत करूं लागत; याप्रमाणें दोन तास झगडा चालला होता. शेवटीं एकदांचा अग्नी आटोक्यांत आला. त्या कुटुंबाला फार आनंद झाला. मात्र तीं दोन तासांच्या श्रमानें फार थकून गेलीं होतीं. गार्फील्ड साहेब तर फारच थकले. त्यांचे आंगांतून सारख्या घामाच्या धारा वहात होत्या. आतां आपल्या श्रमांचें सार्थक झालें–एक मोठें अरिष्ट टळलें–ह्मणून आनंदून ते एका झाडाच्या खुंटावर संध्याकाळच्या वेळची गार हवा खात बसले. आगीनें व उन्हानें त्यांचें आंग तापून गेलें असल्यामुळें त्यांना तो गार वारा फारच सुखावह वाटला; मागाहून त्यांना त्याचा परिणाम भोगावा लागला. अतीशय घाम निघाल्यामुळें त्यांचे उघड्या अंगांत वारा शिरला; रात्रीं त्यांना सडकून ताप भरला. घसा सुजला, व त्यांची अवस्था कठीण दिसूं लागली. दुसऱ्या

दिवशीं सकाळीं गार्फील्ड बाईनीं कांहीं मैलांवर रहात असलेल्या आपल्य बहिणीच्या नवऱ्याला बोलावणें पाठविलें व मोठ्या मुलानें दुसरेहि एक दोन शेजारी बोलावून आणले. जवळपास पांच दहा मैलांत डाक्टर नव्हता. त्यांच्या शेजाऱ्यांपैकींच एकानें त्याला माहीत असलेले कांहीं औषधोपचार चालू केले, पण त्याचा कांहीं एक उपयोग झाला नाहीं. 'लाडके! आतां आपल्या या चार छबकड्यांचा भार सर्वस्वीं तुझेवर पडत आहे!' हेच त्यांचे शेवटचे शब्द होते.

आजुबाजुच्या दहा मैलांत फक्त चार पांचच कुटुंबें रहात होतीं; त्यांतील मनुष्यें आलीं; पण जवळपास उपाध्याय नसल्यामुळें त्यांच्या धर्माप्रमाणें (ख्रिस्ती धर्माप्रमाणें) जे विधी करावयाचे ते झाले नाहींत. एका ओबड धोबड पेटींत प्रेत घालून तें शेताच्या टोंकाला पुरण्यांत आलें व शांतवनाच्या चार गोष्टी सांगून मंडळी घरोघर गेली; पण गार्फील्ड बाईवर केवढा प्रसंग गुदरला! वाचकहो! त्याची तुम्हांला कल्पना तरी करतां येईल काय!! स्त्रियांच्या सर्व सुखांचा आधार जो पति तोच गेला! घरांत नवीन धान्य पिकेपर्यंत पुरेसें धान्य नाहीं! कोणी कमावतें नाहीं! चार मुलें लहान! जवळ पैसा नाहीं! कोणी साह्यकर्ता नाहीं! सोबतीला मनुष्य नाहीं! जवळपास कित्येक मैलांत वस्ती नाहीं! चोहोंबाजूला दाट जंगल! त्यांत हिंस्रपशूंची वस्ती! रात्रीं वाघ, लांडगे, अंगणांत येऊन भयप्रद शब्द करीत! त्यामुळें घरांत मुलांचा भीतीनें थरकांप होई! तीं जागीं होऊन आईला चिकटून जागत बसत! आई रडूं लागली कीं मुलेंहि रडूं लागत; ह्मणून त्या माउलीला आपलें दुःख गिळून मुलांना धीर द्यावा लागे!! त्यावेळीं तिला किती दुःख होई! तिचें अंतःकरण कसें पिळवटून निघे! याची कोणाला तरी कल्पना होईल का!! असा प्रसंग कादंबरींतील नायिकेवरहि क्वचितच येतो! पण कादंबरींत वर्णन केलेल्या पेक्षांहि अत्यंत हृदयद्रावक व भयंकर प्रसंग कधीं कधीं मनुष्यावर गुदरतात! त्यांतीलच हा एक आहे!

गार्फील्डबाईनें कांहीं दिवस रडण्यांत व शोक करण्यांत घालविले; पण असें किती दिवस चालणार! घरांतील धान्य संपत चाललें!! शेतांत धान्य पेरून तें पिकून नवीन धान्य घरांत येईपर्यंत निभाव कसा लागावा! धान्य संपल्यावर मुलें भूक भूक करूं लागलीं ह्मणजे त्यांचे पुढें काय घालावयाचें? जवळ

एक पैहि नाहीं ! शिवाय लोकांचें कर्ज ! त्याची कांहींतरी वाट लाविलीच पाहिजे !! नाहींतर सावकार शेतें हिसकावून घेईल !! मग सर्वच ग्रंथ आट-पला !! मुलांचे प्राण वांचवाचे असतील तर आतां कांहींतरी तोड काढलीच पाहिजे अशी वेळ येऊन ठेपली ! त्याबरोबर तिनें आपला शोक आंवरला व पुढें काय करावें याचा विचार करूं लागली. तिनें आपल्या बहिणीच्या नव-ऱ्याला बोलावून आणलें. ते ह्मणाले 'तुमचीं चार लहान लहान मुलें ! तुमचे हातून शेतीचें काम कसें होणार ! आणि तुह्मीं इतक्याजणांचे पोट कसें भरणार !! त्या पेक्षां तुह्मीं ही जमीन विकून टाका आणि आपल्या आप्ताकडे रहावयास जा !! हाच मला उत्तम मार्ग दिसतो !'

'आणि त्यांना ह्या शेताच्या कडेला टाकून जाऊं ? माझ्या हातून असें कधींच होणार नाही !!' गार्फील्डबाईनीं निक्षून उत्तर दिलें. आपल्या पतीचें प्रेत ज्या ठिकाणीं पुरलें आहे ती जागा तिला फार पवित्र व प्रिय वाटत होती.

'नाहींतर मग तुह्मीं दुसरें काय करणार ?'

थोडावेळ विचार करून गार्फील्डबाई ह्मणाल्या, 'समजा मी ही सारी जमीन विकली तरी सावकाराचें देणें वारून राहिलेले पैसे येथून आपल्या आप्त मंडळीकडे जाण्यांतच खर्च होऊन जातील ! मग पुढें निर्वाह कसा चालेल !!'

'तुमची आप्त मंडळी तुह्मांला मदत करतील !'

'मी माझा भार आप्त मंडळीवर कधींच पडूं देणार नाहीं. जोपर्यंत माझे हात पाय धड आहेत तोंपर्यंत देवाच्या दयेनें मी माझ्या मुलांचें पोट भरीन !! त्यांनीं ही झोंपडी आपल्या हातांनीं बांधली आहे ! ती मला एखाद्या देवळा-प्रमाणें पवित्र वाटते ! आणि या शेतांत घामाच्या रूपानें त्यांचे रक्ताचे बिंदू पडलेले आहेत ! अशी ही पवित्र जागा मी सोडून जाणार नाहीं !! ' गार्फी-ल्डबाई निश्चयाचे स्वरानें ह्मणाल्या.

'मग हें शेत तुह्मीं विकणार नाहीं तर ?'

'सारं शेत विकायचं नाहीं ! पण कर्ज फेडण्यापुरता एक तुकडा विकावा असं मला वाटतं !!'

'हो ! हो ! ! ही युक्ति बरी दिसते ! पहिल्यानें हें माझे लक्षांत आलेंच नाहीं ! बरें आहे ! मी आतां जातों ! आणि तितक्यापुरतें एखादें गिऱ्हाईक मिळालें तर पहातों ! ! '

गार्फील्डबाई घरांत जाऊन ख्रिस्ती लोकांच्या पद्धतीप्रमाणें गुडघे टेकून ईश्वराची प्रार्थना करूं लागल्या ' देवा तूंच माझा पाठिराखा आहेस ! तुझी कृपा असली ह्मणजे मी या सर्व संकटांतून पार पडेन ! ' असें ह्मणून तिनें अनन्यभावें कांहीं वेळ परमेश्वराची प्रार्थना केली. नंतर बाहेर येऊन तिनें आपल्या मोठ्या मुलाला हांक मारिली. तो यावेळीं पुरा अकरा वर्षांचाहि नव्हता. तरी पण दुसरा कोणाचाच आधार नसल्यामुळें तिनें त्याला आपली स्थिती नीट समजावून सांगितली; त्यावर तो पाणिदार व मातृभक्त मुलगा ह्मणाला ' आई तूं भिऊं नको ! मी लहान आहे तरी नांगर धरीन, गहूं पेरीन, भाजिपाला लावीन, लांकडें फोडीन आणि बाबा करीत तें सर्व काम करीन ! '

' बाळ! तूं लहान आहेस ! इतकें काम तुझ्यानें होणार नाहीं ! तरी पण मी आणि तूं मिळून शेतीचें काम कसें तरी पार पाडूं ! ! ईश्वर अनाथांचा नाथ आहे ! तो आपल्याला शक्ति देईल ! माझ्या मनांतून ही जागा सोडून जावयाचें नाहीं ! ! '

' माझे मनांतून पण येथून जावयाचें नाहीं ! मी खूप काम करीन. '

' पण तुला अतिश्रम करूं देतां कामा नाहीं. ' नाहींतर उरीं फुटशील ! त्या दिवशीं ती आग विझवितांना अतिश्रम झाले त्याचाच परिणाम भोंवला ! गार्फील्ड बाईचा कंठ भरून आला व नेत्रांतून दोन अश्रूबिंदु बाहेर आले. ते तिनें चटकन पुसले व ह्मणाली ' आधिं पहिल्यानें शेताभोंवतीं कुंपण पुरी करायला हवी ! मी तुला डांभे तोडून देईन आणि दोघांमिळून कुंपण पुरी करूं!!

' मग मी कोठार पुरं करीन ! मला आहे ठाऊक तें कसें बांधायचं तें ! '

गार्फील्ड साहेब वारले त्यावेळीं ते शेताभोंवतीं कुंपण घालीत होते व धान्य सांठवण्याकरितां एक लहानसें कोठार बांधीत होते. हीं दोन्हीं कामें अपुरींच राहिलीं होतीं.

याप्रमाणें बेत ठरवून तीं दोघें कामाला लागलीं. लवकरच त्यांचे जमिनीला गिऱ्हाईक मिळालें. पन्नास एकरापैकीं वीस एकर जमीन त्यांनीं विकून टाकली. त्या किंमतींत कर्ज वारलें; शिल्लक मात्र कांहीं राहिलें नाहीं. नंतर **टाम** शेतीचे कामाला लागला. त्यांचा एक शेजारी भला मनुष्य होता. त्यानें आपला घोडा कांहीं दिवस शेतीच्या कामाकरितां **टाम**ला दिला. (तिकडे नांगराला घोडेच जुंपतात.) टामनें कित्येक दिवस पहांटेपासून रात्र पडे-

पर्यंत खपून गहूं आणि धान्य पेरण्याकरितां बटाटे व भाजिपाला लावण्याकरितां जमीन नांगरून तयार केली. इकडे त्याच्या आईनें तोडून पाडलेल्या झाडांचे तुकडे चिरून शेता भोंवतीं कुंपण तयार करण्यास सुरुवात केली होती. हें काम अतीशय मेहनतीचें होतें. ती अगदीं थकून जाई पण अपत्य प्रेम तिला उत्तेजन देई. आपण अशी मेहनत केली नाहीं तर आपल्या मुलांना अन्न कसें मिळेल! तीं भूक भूक करूं लागलीं ह्मणजे त्यांचें पुढें काय घालावयाचें, हा विचार मनांत आला ह्मणजे ती पुनः दुप्पट उमेदीनें काम करूं लागे!' कुंपण तयार झाली. नंतर **टाम**नें आपल्या आईच्या व बहिणीच्या साह्यानें पेरणी व लावणी केली.

अर्ध पोटीं.

टाम मोठ्या मनुष्याप्रमाणें शेतीचें काम उत्तम रीतीनें करूं लागला. आतां सराईत पीक चांगलें येईल व माझीं बाळें पोटभर जेवतील अशी गार्फिल्डबाईस आशा वाटूं लागली. देव आपला पाठिराखा आहे अशी त्यांची दृढभावना झाली; पण देवाच्या मनांतून तिची आणखी परिक्षा पहावयाची होती. घरांतील धान्य संपत चाललें होतें; व जवळ पैसा नव्हता. शेत पिकून धान्य पदरांत पडेपर्यंत घरांतील धान्य पुरणार नाहीं हें ती समजून चुकली! व त्यावर तिनें तोडहि काढली. पहिल्यानें तिनें घरांतील धान्य मोजलें; नंतर नवीन धान्य तयार होईपर्यंत दिवस किती आहेत हें पाहून त्यावरून तिनें हिशेब बसविला व तिकडच्या वहिवाटीप्रमाणें तीन वेळां जेवावयाचें तें फक्त सकाळीं व दुपारींच जेऊन राहूं लागली. सायंकाळीं ती मुलांना मात्र वाढी व आपण तशीच निजे. आतां घरांतील धान्य पुरेल ह्मणून तिला समाधान वाटूं लागलें; परंतु कांहीं दिवस गेल्यावर तिला आपला अंदाज चुकला असें आढळून आलें. तेव्हां पुन्हां हिशेब करून ती दिवसांतून फक्त एकवेळच जेऊन राहूं लागली; मात्र ही गोष्ट तिनें आपल्या मुलांच्या नजरेस येऊं दिली नाहीं. या वेळीं तिला फार मेहनत करावी लागत असे. पोटभर अन्न नाहीं आणि जन्मांत कधीं केलें नाहीं इतकें सक्त मेहनतीचें काम! आपल्या मुलांना जगविलें पाहिजे! हा एकच विचार तिचे मनांत रात्रंदिवस घोळत होता!

या अपत्य प्रेमाच्या बळावरच इतकी सक्त मेहनत करून तिनें उपाशीं पोटीं दिवस काढले.

अखेरीस तिच्या श्रमाचें सार्थक झालें. पीक तयार झालें. ज्या दिवशीं नवीन धान्य घरांत येऊन त्याच्या तिनें भाकरी केल्या त्या दिवशीं तिला गहिंवर आला. आतां आपल्या सोनुकल्यांना अन्नाची ददात नाहीं असें तिला वाटलें. आणि खरोखर त्यादिवसापासून तिला अर्धपोटीं रहाण्याचा प्रसंग कधींच आला नाहीं, " God helps those who help themselves.' " स्वावलंबी मनुष्याला ईश्वर साह्य होतो " अशी इंग्रजींत म्हण आहे, ती खरी ठरली. सन १८३५ सालच्या उन्हाळ्यांत त्यांचेपासून थोड्याच अंतरावर एक कुटुंब रहावयास आलें. त्यांचें शिवण काम गार्फील्डबाईला मिळूं लागलें, व टामला लांकडे फोडणें, नांगर धरणें इत्यादि किरकोळ काम मिळूं लागलें. यामुळें त्यांचे हातीं मजुरीचे दोन पैसे येऊं लागले. स्वकष्टार्जित पैसे घेऊन **टाम** पहिल्यानेंच घरीं आला तेव्हां ते पैसे आईजवळ देत असतां म्हणाला 'आई, या पैशांतून चांभाराला **जिमी**करतां बूट बांधायला सांगूं.'

'होय हो! बाळ! फार चांगलं! पहिला बूट आपले वडील भावान् केलान् म्हणून त्याला जन्माची आठवण राहील!'

'त्याला याचे आधींच बुट करवायला पाहिजे होता; पण घरांत पैसे कुठे होते! आणि यापूर्वी मला मजुरी पण मिळेना!'

यावेळीं **जिमी** साडेतीन वर्षांचा होता. पहिल्यानेंच बुट मिळाला तेव्हां त्याला किती तरी आनंद झाला. आतां त्याला जंगलांतून व कांट्याकुंट्यांतून वाटेल तिकडे जातां येऊं लागलें. व तो मोठ्या हर्षानें धावूं खेळूं लागला.

शिक्षक

सुरवातीला सांगितल्याप्रमाणें मुलें शाळेंत गेलीं तीं सायंकाळीं आलीं. 'आई! शाळेंत किनई अगदीं मजा मजा झाली.' मोठी मुलगी घरांत पाऊल टाकतांच म्हणाली.

'आई! आई!! शाळेंत वीस मुलें आहेत.' दुसरी मुलगी म्हणाली.

'आई! कांहीं मुलें आमच्यापेक्षां सुद्धां लांबून येतात, त्यांना दोन तीन मैल चालावें लागतें!!' मोठ्या मुलीनें सांगितलें.

'आह्मीं दमलों नाहीं कांहीं!!' दुसरी मुलगी म्हणाली.

जिमी हात पुढें करून आईकडे गेला. त्याला उचलून पापा घेत गार्फिल्ड-बाई ह्मणाल्या ' आणि हा लबाड ! तूं दमला नाहिंसना ! '

' नाहीं ! मी नाहिं दमलों !!'

' तूं कशाला दमशील ! ताईच्या पाठुंगळीस बसून गेल्यावर दमशील कशाला !'

' नाहीं आई ! मी कित्ती कित्ती चाललों !! नाहिंग ताई !!'

' हो आई ! अगदीं सारखा धांवे ! आमच्या पुढं !!!'

' शाळेंत कांहीं गडबड बिडबड नाहींना केलन ? '

' नाहीं ! फारशी नाहीं !! एकदा आपल्या जाग्यावरून उठून दुसऱ्या मुलां-बरोबर गोष्टी बोलायला गेला होता ! '

' मग मास्तर नाहींका कांहीं बोलले ? '

मुलें आलीं असें पाहून टाम आपलें शेतांतलें काम टाकून घरीं आला होता. त्यानें जिमीला दोन्हीं हातांनीं उंच उचलून ह्मटलें. ' हा मस्त्या स्वस्थ कुठला बसायला ! त्याला एका जाग्यावर बसून चैनच पडावयाचें नाहीं !'

" मास्तरनीं त्याचा हात धरून हंसत हंसत त्याला जाग्यावर आणून बसवलं आणि ह्मणाले, 'शाळेंत आपली जागा सोडून जावयाचें नाहीं ! समजलं ना !!' मग मात्र तो जाग्यावरून उठला नाहीं !!" मोठ्या मुलीनें उत्तर दिलें.

'बरं झालं ! एकदां तुह्मी शाळेंत जाऊं लागलांत ! ' गार्फील्डबाईचे तोंडून समाधानाचे उद्गार निघाले.

'आतां शाळा मात्र कधीं चुकवूं नका ! आणि चांगला अभ्यास करा ! शाळा नव्हती ती सुदैवानें जवळच आली आहे ! नाहीं तर या जंगलांत शिकणं कसलं होतं ! " टॉम ह्मणाला.

या वेळीं या ओहिओ प्रांतात फारशा शाळा नव्हत्या. आणि ज्या कांहीं होत्या त्या वर्षांतून कांहीं दिवसच चालू असत; शिवाय गांवें वसलेलीं नसून वस्ती अगदीं तुरळक असल्यामुळें मुलांना फार लांब चालत जावें लागे ! या शाळांतून मास्तर असत त्यांचें ज्ञानहि यथातथाच असे ! बहुतेक शाळांतून फक्त लिहिणें वाचणेंच शिकवीत, कांहीं शाळांत मात्र भूगोल व गणीत हे विषय होते; त्यांतील गोष्टी क्रूर श्वापदांच्या, दरवडे खोरांच्या व चांच्यांच्या असत; त्यांतील चित्रेंहि अगदीं भिकार असत.

जिमीची शाळा वीस फूट लांब आणि अठरा फूट रुंद होती: आणि तिला लांकडांच्या भिंती होत्या, खालीं जमिनीवर तक्ते होते. यावरून ती कितपत सुंदर असेल याची कल्पना सहज होईल

लहान मुलांना जिज्ञासा फार असते ! **जि**मी तर विशेषच चौकस होता ! त्यांचें ' हें असं कसं !' तें तसं कसं ' इत्यादि प्रश्न मास्तरांस समजावून सांगण्यास बिकट पण मुलांस मोठे मौजेचे व टत.

त्या देशांत हिंवाळा फार कडक अ तो. गार वारा सुटतो, बर्फ पडतें व जिकडे तिकडे अगदीं गारठा पडून जातो. या मुळें लहान मुलांना फार लांब शाळेत पाठविणें शक्य नसतें; ह्मणून हिंवाळ्यांत कांहीं शाळा बंदच असत. **जि**मीची शाळा मात्र चालू राहिली पण त्याला शाळेत पाठविलें नाहीं. हिंवाळाभर तो घरींच वाचीत बसत असे. त्यावेळीं त्यांच्या घरांत बहुत करून दिवे नसत. घरांत एक परसा पेटत असे ! त्यांत मोठ मोठे लांकडाचे ओंडे जळत असत ! त्यामुळें घरांत उबारा राहून वाचावयास दिसण्याइतका प्रकाश पडे.

या हिंवाळ्यांत **जि**मीला उत्तम वाचतां येऊं लागलें ! तो आपलें ' इंग्लिश रीडर ' नांवाचें बुक घेऊन वाचीत बसे ! त्या पुस्तकाचीं त्यानें पारायणें केलीं. याच वेळेपासून त्याला वाचनाची गोडी लागली असें ह्मटलें तरी चालेल.

दुसरी शाळा.

' आपल्या जवळपास शाळा काढावी असें मला वाटतें ! जवळ शाळा निघाली तर माझ्या **जि**मीची चांगली सोय होईल ! ' गार्फील्डबाई शेजारच्या एका साहेबांस ह्मणाल्या; त्यांचीहि पांच सहा मुलें शाळेत जाणारी होतीं.

' शाळा जवळ आणावयाला या बाजूला वस्ती आहे कोठें ? आणि त्याहून आणलीच तर दुसऱ्या कांहीं लोकांच्या मुलांना ती लांबच पडणार ! '

' तें खरं ! पण बऱ्याच जणांच्या मुलांना हल्लींच्यापेक्षां ती जास्त जवळ होईल; मला वाटतं आपल्या आजूबाजूच्या मंडळीला विचारून पहावं ! ! ' गार्फील्डबाई या गोष्टीचा बरेच दिवस आपले मनाशीं विचार करीत होत्या, त्यांनीं शेजाऱ्यांपैकीं किती जणांचीं मुलें या नवीन शाळेत येण्यासारखीं आहेत त्याचा हिशेब आधींच करून ठेवला होता. त्या पुढें ह्मणाल्या ' पण तुह्मीं

कांहीं जणांना विचारून तर पहा! आठ दहाजण निदान आठजण कबूल झाले तरी पुरे! प्रत्येक घरचा एक मनुष्य आला म्हणजे तीन दिवसांत शाळा सहज बांधून होईल! मी आपल्या शेताच्याकडेला जागा देईन.'

'मला देखील आतां वाटूं लागलें आहे कीं आपल्याला येथें शाळा बांधतां येईल! तुम्हीं सांगितलेंत त्या शेजाऱ्यांना मीं विचारून पहातों; इथे शाळा निघेल तर तुमच्याप्रमाणेंच मलाहि आनंद होईल. असें म्हणून ते निघून गेले.

थोड्याच दिवसांत गार्फील्डबाईच्या शेतांत शाळागृह बांधण्यांत आलें! 'जिमी! आतां तुला तान्ह्याबाळ.प्रमाणें ताईच्या कडेवर बसून जावयाला नको! आपल्यापायीं शाळेंत जातां येईल. आणि मास्तर पण महिन्यानें आपल्याकडेच रहावयाचे आहेत.' टाम विनोदानें म्हणाला.

त्यावेळीं मास्तर पाळीपाळीनें प्रत्येक कुटुंबाकडे रहात असत. त्याप्रमाणें हे नवे मास्तरहि प्रथम गार्फील्ड बाईकडे रहावयास आले. ते सुमारें वीस वर्षांचे चांगले सशक्त व लठ्ठ गृहस्थ होते. ते फार दिवस शाळेंत शिकले नव्हते व त्यांचे वाचनहि बेताचेंच होतें; त्या जंगलांतील गरीब कुटुंबें असा पगार तरी काय देणार! जसा पगार तसाच मास्तर!! तरी पण हे मास्तर मायाळू व वर्तनाचे शुद्ध चोख असून आपले शिष्य हुशार निपजावे अशी त्यांची उत्कट इच्छा असल्यामुळें मुलांना ते मनापासून शिकवीत असत.

मास्तरांचा लवकरच जिमीवर लोभ जडला. ते एके दिवशीं जिमील म्हणाले, 'तूं चांगला अभ्यास करशील तर तूं पुढें मोठा सेनापति होशील.'

जिमीला सेनापति म्हणजे काय हें माहीत नव्हतें. पण सेनापति म्हणजे कोणी मोठा मनुष्य असावा असा त्याचा तर्क साहजीकच झाला. व मास्तर म्हणाले त्याप्रमाणें आपण सेनापति होऊं असें त्याला वाटूं लागलें; पण केव्हां होऊं, व सेनापति म्हणजे काय याचा त्याला उलगडा पडेना. मुलांच्या सर्व शंकांचें प्रेमानें व कौतुकानें समाधान करणारी म्हणजे आई! त्यांतून बाप लहानपणींच वारल्यामुळें जिमीचें सर्वस्व म्हणजे आईच! घरीं येताच त्यानें तिला विचारलें. 'आई, सेनापति म्हणजे काय ग?'

'कारे!' आईनें प्रश्न केला.

'सेनापति!' जिमी पुन्हा म्हणाला.

'सेनापति-म्हणजे काय! होय?'

होय ! मास्तर ह्मणाले तूं चांगला अभ्यास करशील तर सेनापति होशील !

' एवढ्याच करतां तूं विचारलेंस होय सेनापति ह्मणजे काय ह्मणून ! आणि मग सेनापती व्हावयाचं कीं नाहीं हें तूं ठरवणार तर !!'

' हो ! मला सेनापति ह्मणजे काय तें सांगना !!'

' बरं तर सांगतें बरं ! आणि तुला आपले घराण्याची पण थोडी हकीगत सांगतें आं ! तुझे पणजोबा एका सेनापतीचे हाताखालीं स्वातंत्र्य युद्धांत लढत होते, येथून सुरवात करून तिनें त्याला त्या लढाईत पूर्वजांनीं केलेल्या पराक्रमांची व घराण्यांतील सर्व पुरुषांची थोडक्यांत हकीगत सांगितली आणि अखेरीस ती ह्मणाली ' देवाच्या दयेनें आपल्या देशांत पुन्हां लढाई होऊन सेनापतींची जरूर न लागो; आणि गोळ्या घालून एकमेकांचे जीव घेण्याचा भयंकर प्रसंग कधींहि न येवो ! पण तूं अभ्यास करून विद्वान हो ! आणि मनुष्यांचे प्राण घेऊन मान मिळवण्यापेक्षां विद्वान होऊन सेनापती इतकाच मान मिळव !!'

जिमी तें सर्व लक्षपूर्वक ऐकत होता. त्याच्या अंतःकरणांत आज नवीन प्रकाश पडला. व याचा त्याच्या मनावर व पुढील आयुष्यक्रमावर बराच परिणाम झाला असावा यांत संशय नाहीं.

घराजवळ शाळा सुरू झाल्यापासून जिमीचा अभ्यास नीट रीतीनें सुरू झाला. पण मध्यंतरीं एक क्षुल्लक पण शिक्षणाच्या दृष्टीनें महत्वाची गोष्ट घडली. ही नवीन शाळा सुरू झाली त्याच्या दुसऱ्या दिवशीं मास्तरांनीं ताकीद दिली कीं, 'अभ्यास चालू असतां मुलांनीं इकडे तिकडे पाहूं नये; बुकावर लक्ष ठेवावें. लक्ष बुकावर असल्यावांचून वाचलेलें ध्यानांत रहात नाहीं.'

हा नियम कांहीं वाईट नव्हता; पण जंगलांत वाढलेल्या त्या स्वतंत्र वृत्तीच्या मुलांना तो फारच कडक वाटला. एकसारखें पुस्तकाकडे पहात बसावयाचें ह्मणजे त्यांस मोठीच शिक्षा असें वाटूं लागलें. जिमीला तर हा नियम पाळतांच येईना. तो लहान व स्वभावतःच चंचल वृत्तीचा होता. त्याचें लक्ष चौफेर असे; व तो जें काय पाही व ऐके तें त्याचे लक्षांत राही, तथापि मास्तर सांगतात तें आपल्या हिताचेंच आहे आणि आपल्याला सेनापति कीं काय आई ह्मणाली तसं मोठं व्हावयाचें असेल तर मास्तर सांगतील तसें वागलेंच पाहिजे.' अशा विचारानें तो पुस्तकाकडे पहात रहाण्याचा प्रयत्न करूं लागला; पण त्याचें लक्ष पुस्तकावर ठरेनाः कोणी मुलगा वाचूं लागला कीं

याचे डोळे आपोआप तिकडे वळत. तें पाहून मास्तर स्मित करून ह्मणाले, ‘ जेम्स ! तूं इतक्यांत मी सांगितलेला नियम विसरलासका ? ’

‘ होय ! मास्तर !! ’ **जि**मीनें खालीं मान घालून उत्तर दिलें.

मास्तर शिकवूं लागले; थोडावेळ झाला नाहीं तोंच पुन्हां **जि**मीची दृष्टी त्याला नकळत वर झाली. ‘ आं ! तूं पुन्हां विसरलास !! तुझी बुद्धि इतकी मंद आहे ! इतकी साधी गोष्ट सुद्धां तुझ्या लक्षांत रहात नाहीं.’

जिमी लज्जीत होऊन खालीं पाहूं लागला. याप्रमाणें नेहमीं होऊं लागलें. मास्तरांचा हेतु असा होता कीं याला एकदां पुस्तकाकडे लक्ष देण्याची संवय लागली ह्मणजे ती कायमची लागेल. ह्मणून ते त्याला वारंवार बजावीत. याचा परिणाम असा झाला कीं **जि**मीचे मनांत एकसारखा तोच नियम घोळत राही, यामुळें त्याचें वाचनाकडे नीट लक्ष लागेनासें होऊन त्याला धडपणीं वाचतां येईना.

मास्तरांना वाटूं लागलें कीं याचें पुस्तकाकडे लक्ष नसतें ह्मणूनच याला चांगलें वाचतां येत नाहीं. ते एके दिवशीं गार्फील्डबाईंना ह्मणाले ‘ तुमचें मन दुखविण्याचा माझा उद्देश नाहीं पण **जि**मीबद्दल मला तुह्मांला कांहीं सांगावयाचें आहे—’

मास्तर जरा थाबले; तें पाहून गार्फील्डबाई ह्मणाल्या ‘ कांहीं हरकत नाहीं; काय असेल तें खुशाल बोला !! ’

‘ **जि**मी फार चांगला मुलगा आहे पण मला वाटलें होतें तसा तो निपजेल असें दिसत नाहीं !! ’

‘ कां बरं !! ’ गार्फील्डबाई चिंतायुक्त मुद्रेनें उद्गारल्या.

‘ तुह्मांला वाईट वाटेल, पण तुमचे कानावर घालणें माझें कर्तव्य आहे !! ’ थोडे थांबून ते ह्मणाले ‘ **जि**मी वर्गांत निश्चळ बसत नाहीं आणि धडेहि चांगले तयार करीत नाहीं ! अशानें तो पुढें चांगला निपजेल असें मला नाहीं वाटत !

गार्फील्डबाईंना अतीशय वाईट वाटलें ‘ बाळ ! **जि**मी !! ’ हे दोनच शब्द त्यांनीं उच्चारिले पण त्यांत, निराशा, दुःख, प्रेम व कळकळ यांचें इतकें मिश्रण होतें कीं, ते शब्द **जि**मीच्या जिव्हाळीं लागले; त्याला हुंदका आला; ‘ आई ! मी चांगला होईन !! ’ **जि**मी आईच्या कमरेला विळखा घालून आंसवें गाळीत ह्मणाला ‘ आई ! खरोखर माझे मनांतून चांगला व्हाव-

यचं आहे !!'

'कदाचित् त्याला निश्चळ बसवत नसेल ! तो स्वभावतःच चळवळ्या आहे !!' गार्फील्डबाई विचार करीत ह्मणाल्या.

'मी निश्चळ बसेन ! आई !!' जिमी हुंदके देत करुणवाणीनें ह्मणाल्या.

'तसंहि असेल !' मास्तर विचार करीत ह्मणाले. त्यांना गार्फील्डबाईचें ह्मणणें खरें असावें असें वाटूं लागलें.

'त्यानें धडे चांगले तयार केले नाहीं असें कधींच होत नसे !' गार्फील्डबाई पुढें ह्मणाल्या.

'आई ! मी धडे चांगले करीन !' जिमी रडत रडत पण मनापासून बोलला.

'तूं चांगला अभ्यास करशील हें मला ठाऊक आहे ! रडूं नको आं !! धडे झाले नाहींत त्याला तुझा इलाज नाहीं !'

'चल जिमी! रडूं नको !! माझे बरोबर खेळावयाला चल!! मी उद्यांपासून तुला निराळ्या रीतीनें शिकवीन ! चल पूस डोळे !!' असें ह्मणून जिमीला घेऊन मास्तर फिरावयाला गेले.

मास्तरांना आपली चूक कळून आली. दुसऱ्या दिवसापासून त्यांनीं जिमीला पुस्तकावर लक्ष ठेवण्यास सांगण्याचें सोडून दिलें. व तोहि कधीं पुस्तकावर लक्ष लावून बसला नाहीं. पण याचा परिणाम मात्र उत्तम झाला. जिमीचे धडे उत्तम होऊं लागले. पुढें 'जो विद्यार्थी, वर्तन, हुषारी, आज्ञाधारकपणा वगैरे सर्व गुणांत मला उत्तम वाटेल त्याला एक बायबलाची–धर्मपुस्तक-प्रत बक्षिस मिळेल.' असें मास्तरांनीं सांगितलें होतें. तें पुस्तक जिमीलाच मिळालें हें पाहून त्याच्या आईला किती बरें समाधान वाटलें असेल.

त्या वेळीं शाळा वर्षांतून कांहीं आठवडेच चालू असे. तेव्हां सुटीच्या दिवसांत जिमी घरीं पुस्तक घेऊन बसत असे. शिवाय दुसरेंहि एखादें बुक हातीं आलें तर—त्यावेळीं जंगलांत बुकें क्वचितच नजरेस पडत—तें जिमी मोठ्या आवडीनें वाचीत असे. या सुमारासच गार्फील्डबाईचीं मुलें व त्यांची मावसभावंडें मिळून त्यानीं एक मंडळ--क्लब--तयार केलें होतें. त्या मंडळाच्या शब्दाचे स्पेलिंग सांगण्याच्या चढाओढी लागत. तो त्यांचा एक खेळच होऊन बसला होता. पण या खेळामुळें शाळेंतील इतर मुलांपेक्षां या क्लबांतील मुलें

स्पेलिंगांत अधीक तरबेज झालीं; जिमीतर सर्व शाळेंत स्पेलिंगच्या बाबतींत उत्तम ठरला.

जिमीला त्याच्या आईची शिकवण फार चांगली असे. तिनें लहानपणापासून त्याचे मनांत स्वावलंबनाचें बीजारोपण करून त्याला प्रत्येक काम हिमतीनें, दृढनिश्चयानें व झटून करावयास शिकविलें होतें. ती ह्मणे " जिमी कोणतेंहि काम आपण करूं असें आपल्या मनानें घेतलें ह्मणजे तें काम निमे झाल्यासारखेंच आहे. माझे वडील ह्मगत ' इच्छा असेल तर मार्ग सांपडतो.'

' ह्मणजे काय आई !! ' जिमीनें प्रश्न केला.

' याचा अर्थ असा कीं कोणतेंहि काम आपण करूं असा मनाचा धडा केला ह्मणजे तें काम आपल्या हातून होतेंच !! ह्मणजे असें कीं जो मुलगा दुसऱ्यावर न विसंबतां, किती हि अडचणी आल्या तरी त्यांना न जुमानतां काम पार पाडण्याचा निश्चय करतो, तो तें काम केल्यावांचून रहात नाहीं तूं असं करशील का ? '

' हो ! मी करीन !!' जिमीला कोणतेंहि काम ' मला करतां येत नाहीं ' असें ह्मणण्याची संवयच नव्हती. कोणतेंहि काम असो. हो ! **मी तें करीन ' असें तो उत्तर देत असे, व बोलल्याप्रमाणें प्रत्येक काम झटून करीत असे, हीच मोठेपणा प्राप्त करून घेण्याची गुरुकिल्ली आहे. आणि हिच्याच जोरावर तो पुढें अमेरिकेचा अध्यक्ष झाला.**

' कधींहि दुसऱ्या कोणावर अवलंबून राहूंनये. कोणतेंहि काम अंगावर पडलें असतां हें मी करीन अशी हिंमत धरावी ह्मणजे तें काम आपल्या हातून सहज पार पडतें (God helps who help themselves) स्वावलंबी मनुष्याला ईश्वर साह्य होतो.' अशी ह्मण आहे, आणि ती खरी आहे मला याचा चांगला अनुभव आला, ते वारले त्यावेळीं काय करावं हें मला सुचेना ! या जंगलांत आमचं पोट भरण्याचा मार्ग दिसेना ! पण मी हिमतीनें स्वतः उद्योग करूं लागल्यें ! परमेश्वर माझा साह्य कर्ता झाला ! आणि मी त्या संकटांतून पार पडल्यें !! मला कल्पनाहि नव्हती कीं आपल्याला इतके चांगले दिवस दिसतील ! पण हें कशामुळं ! ' इच्छा असेल तर मार्ग सांपडतो ' हें तत्व माझे मनांत माझे वडिलांनीं बिंबवलेलें होतें ह्मणून !! मनुष्यानें नेहमीं कोणतेंहि काम हातीं घेतलें कीं तें मनापासून करावें, त्यांत कसूर करूं नये,

ह्मणजे ईश्वर साह्य होऊन तें काम आपल्या हातून उत्तम होतें; आणि एक काम उत्तम करतां आलें कीं दुसरें येतें; दुसरें आलें कीं तिसरें; याप्रमाणें मग कोणतेंही काम हातीं घेतलें तरी तें उत्तमच होऊं लागतें; मग स्वावलंबनाची संवय लागते; आणि **आपली उन्नति करून घ्यावयास स्वावलंबना-सारखा उत्तम मार्ग नाहीं** !!'

या प्रमाणें **जि**मीला त्याच्या आईची शिकवण असे; त्याचा **जि**मीच्या कोंवळ्या मनावर चांगलाच ठसा उमटला. हें स्वावलंबनाचें तत्व जें एकदां त्याच्या मनांत बिंबलें तें कायमचें झालें. त्याचा पुढील सर्व आयुष्क्रम या तत्वावरच होता. त्याला कोणाचीहि मदत नव्हती; आणि त्यानें मदतीची अपेक्षाहि केली नाहीं. आपल्याला सक्त मेहनत करून ओल्या कोरड्या भाकरीवर राहून मार्ग आक्रमिला पाहिजे हें जाणून न डगमगतां त्यांनें मोठेपणा प्राप्त करून घेण्याचा निश्चय केला व तो पार पाडला.

' गरिबी ही तुमच्या मार्गांत विघ्न आहे असें समजूं नका ! गिरिबी जाचक आहे हें मी स्वानुभवानें जाणतों; पण शेंकडा नव्वद तरुणांना संकट सागरांत गटंगळ्या खाऊन मरा किंवा पोहून उन्नतीच्या तीराला जा अशी स्थिती प्राप्त होणेंच अधीक कल्याणप्रद असतें. **पाणिदार तरुणांनों ! दुसऱ्यावर हुकमत चालवा !-नोकर राहूं नका; धनी व्हा-पण नोकरी करून मग धनी व्हा !!** खालच्या पायरीपासून सुरुवात करून मग शिखराला जा ! सारींच कामें तुह्मांला साधणार नाहींत हें खरें पण लक्षांत ठेवा कीं **ज्या कामांत तुह्मीं धनी व्हाल-दुसऱ्यावर हुकमत चाल-वाल-असें एक तरी काम आहेच ! तें शोधून काढा; आणि धनी व्हा** ! तुह्मांला कदाचित् मनुष्यांवर हुकमत चालवतां आली नाहीं तरी निदान पशूंवर तुमची हुकमत चालेल ! आणि त्यांतहि तुमचें दैव उघडेल !!' हा जेम्स गार्फील्डनें एके वेळीं कालेजांतील तरुणांना स्वतः अनुभव घेऊन केलेला बिनमोल उपदेश बहुमोल नाहीं असें कोण ह्मणेल.

जिमीची आई त्याला पुर्वजांनीं स्वदेश रक्षणाच्या कामीं केलेल्या पराक्र-मांच्या गोष्टीहि सांगत असे, हें मागें एकदां आलेंच आहे. त्यामुळें लहानप-णापासूनच त्याचे मनांत सहजा सहजीं देशभक्तीचें बीजारोपण झालें. शिवाय तिनें त्याचे मनांत सत्याची आवड उत्पन्न केली होती; ती ह्मणे ' जें न्यायाचें असेल तें करावयाला कधींहि भिऊं नये जो भितो त्याच्यासारखा भित्रा मनुष्य नाहीं.

छोटा शेतकरी.

आठव्या वर्षीच जिमीवर शेतीचें काम पडूं लागलें. दिवसेंदिवस खर्च वाढत चालला होता; मुलें शाळेंत जाऊं लागल्यामुळें त्यांना कपडे, बुकें व बूट घ्यावीं लागत; शिवाय मास्तरांचा पगार! यामुळें शेजारीं पाजारीं मजुरी मिळण्याची संधी आल्यास ती टाम घालवीत नसे; आणि तो घरीं नसला ह्मणजे दुध काढणें भाजीपाला लावणें, धान्य मळणें, लांकडे फोडणें वगैरे शेतकऱ्यांची बहुतेक कामें जिमिला करावीं लागत असत.

जिमी आतां तुला एकट्याला शेती करावी लागेल 'मला एक नोकरी मिळाली आहे; लवकरच मी तिकडे जाणार आहें.' टाम बाहेरून येतांच हंसत हंसत ह्मणाला.

'कोणीकडे जाणार!' जिमिनें विचारिलें.

'एक नवीन वसाहत होत आहे तिकडे.'

'आणि तिकडे पगार किती मिळेल!' जिमीनें उत्सुकतेनें विचारिलें.

'महिन्याला छत्तीस रुपये!!'

'काय! महिन्याला छतीस रुपये!!!' जिमीनें सानंदाश्चर्यानें ह्मटलें. महिन्याला छत्तीस रुपये ह्मणजे त्याला किती तरी पगार वाटला.

'होय! महिना छत्तीस रुपये मिळतील, पण काम फार पडेल. सकाळीं उजाडत कामावर जावें लागेल आणि संध्याकाळीं रात्र पडेपर्यंत काम करावें लागेल. आतां आईला ह्मणावें कीं, आपण चांगलें घर बांधूं!'

यावेळीं जिमी बारा वर्षांचा होता व टॅाम एकवीस वर्षांचा झाला ह्मणजे टॅामनें रोजगारधंदा पहावा आणि जेम्सनें शेती पहावी असें पूर्वीच ठरलें होतें, त्याप्रमाणें टाम एक नोकरी पाहून आला होता.

टॅाम व जिमी घरांत गेले; 'आई, टॅामला छत्तीस रुपये दरमहाची चाकरी मिळाली.' जिमी आनंदानें आपल्या आईला ह्मणाला; नंतर टॅामनें तिला सविस्तर हकीगत सांगितली. ती ऐकून ती ह्मणाली 'बरं झालं! पण जरा लांब आहे!'

'आई किती लांब आहे!' जिमीनें विचारलें.

'मला नक्की ठाऊक नाहीं पण या पेक्षां जवळ असतं तर बरं होतं?'

‘ दादा तिकडे तुला झोंपडींतच रहावें लागेल. ’

‘ तूं तिकडे किती दिवस रहाणार ? ’ जिमीनें विचारलें.

‘ कमीतकमी सहा महिने !

‘ पण जिमी आतां दादाच्याजागीं तुला शेतीचें काम करावें लागेल! करशीलना ?

‘ हो ! मी करीन ! पण दादा जाणार ह्मणून वाईट वाटतें ! ‘ आपल्याला अगदीं चुकल्यासारखें होईल, चैन पडणार नाहीं, पण करावयाचें काय ? इलाज नाहीं. ’ त्याच्या आईनें खिन्न वदनानें उत्तर दिलें.

‘ पण आई, आज जरी तुला वाईट वाटलें तरी पुढें तुझे मनांत आहे तसें आपल्याला घर बांधावयाला सांपडेल.’ टॉम ह्मणाला.

‘ वाः मग तर मजाच होईल नाहीं आई ! ’ जिमी लहानपणापासून झोंपडींतच वाढलेला होता. त्याला चांगले घरांत रहावयास सांपडेल या विचारानें आनंद झाला.

‘ होय हो ! पण कधीं बांधून होईल तेव्हां खरें ! ’

‘ त्याची नको तुला काळजी ! आतां घर खास बांधूं!! टाम खात्रीपूर्वक ह्मणाला.

घर बांधण्याकरितां टॉमनें गेल्या चार पांच वर्षांत लांकूड सामानाची जमवाजमव करून ठेविली होती, पण सुताराला द्यावयाला पैसे नसल्यामुळें घराचें काम अडून राहिलें होतें, तें आतां आपण बांधणार असें त्याला वाटूं लागलें.

टॉमनें जाण्याची तयारी केली;त्यापूर्वी त्यानें शेतकामासंबंधीं जिमीला बऱ्याच सूचना दिल्या व पुष्कळ गोष्टी समजाऊन सांगितल्या. टॉम गेला त्या वेळीं सर्वांना फार वाईट वाटलें. गार्फिल्ड बाईचा त्यावर फार जीव होता. ती अनाथ झाली त्यावेळीं तो अवघा अकरा वर्षांचा होता, तरी त्यानें तिला धीर देऊन, मोठ्या मनुष्याप्रमाणें श्रम करून, अन्न मिळवून, तिचें व भावंडांचें पोषण केलें होतें. जिमीचाही त्याचेवर फार लोभ होता; त्याला बाप, भाऊ, मित्र सर्व कांहीं तो टामच होता; टामहि आपल्या धाकट्या भावाच्या हुषारीचें कौतुक करून त्यावर फार लोभ करीत असे, यामुळें भाऊ नोकरीकरतां गेला तेव्हां जिमीला फार वाईट वाटलें. तथापि तो मोठ्या उत्साहानें शेतीचे कामाला लागला. गेलीं दोनचार वर्षें तो शेतीचें काम करीतच असे. पण तें टामला

मदत ह्मणून; पण आतां मात्र सर्व काम त्याचे एकट्याचे अंगावर पडलें.

'गार्फील्डबाई, तुमचा मुलगा कामांत मोठा हुषार आहे! तो लहान असून मोठ्या मनुष्याइतकें उत्तम काम करतो.' एक शेजारी ह्मणाला.

'आणि मोठ्या मनुष्याइतकी मेहनतहि करतो.' गार्फील्ड बाई ह्मणाल्या.

'होय आपल्या सर्वांनाच अतीशय श्रम करावे लागतात.'

'वसाहतवाल्यांचें जीवित कष्टदायकच असावयाचें, पण त्यांतले त्यांत सुख इतकेंच कीं, शहरांत राहणाऱ्या लोकांना गरिबी जितकी जाचक वाटते तितकी आपल्याला वाटत नाहीं.' गार्फील्ड बाईनीं उत्तर दिलें.

'असें तुह्मीं कशावरून ह्मणतां ?' शेजाऱ्यानें प्रश्न केला.

शहरांत श्रीमंत लोक पुष्कळ असतात; त्यांचे कपडेलत्ते, खाणें पिणें, नोकर चाकर, गाड्याघोडीं वगैरे सुखाच्या व चैनीच्या अनेक वस्तु गरीबांच्या नेहमीं नजरेस पडतात. त्या पाहून गरिबांसही त्या वस्तु हव्याशा वाटूं लागतात आणि त्या घेण्याचें सामर्थ्य नाहीं—आपण गरीब आहों–हें वारंवार मनांत येऊन दुःख होतें तसें इकडे नाहीं. इकडे श्रीमंती नजरेसच पडत नाहीं यामुळें आपण गरीब आहों असें आपले कधीं लक्षांतहि येत नाहीं.'

'मग जवळपास कोणी श्रीमंत नसून सर्व गरीब लोकच एका ठिकाणीं असण्यांत एकप्रकारचा फायदा आहे असें तुम्हांला वाटतें तर ?' शेजाऱ्यानें विचारिलें.

'होय! यांत संशयच नाहीं!'

'तर मग आपण सर्व गरीब लोकच या ठिकाणीं रहात असल्यामुळें आपण सुखी असलों पाहिजे असेंच तुमचें ह्मणणें!!'

'निःसंशय! सर्वसाधारण जगांतील मनुष्यें जितकीं सुखी असतात, तितकीं आपण येथें या जंगलांतहि सुखी आहों! किंवा त्यांचेपेक्षांहि अधीक सुखी आहों ह्मटलें तरी चालेल!!'

'मला नाहीं असें वाटत! कायरे जेम्स!' इतक्यांत जिमी बाहेरून येत होता त्याला उद्देशून तो ह्मणाला 'तुझें मत काय आहे!'

'कशाबद्दल ? जेम्सनें प्रश्न केला.

'नवीन वसाहत करणारांना इतर लोकांपेक्षां अधीक कष्ट करावे लागतात कीं, नाहीं ?'

'मला कांहीं सांगतां येत नाहीं!' जिमीनें उत्तर दिलें! 'दुसऱ्या लोकांस किती कष्ट पडतात तेंच मुळीं मला माहीत नाहीं, मग मी काय सांगणार?'

जेम्सनें शहर तर राहोच पण एखादें गांव किंवा खेडेंहि पाहिलें नव्हतें. मग आपलेपेक्षां अधीक भाग्यवान लोक आहेत हें त्याला कसें कळावें! त्याची आई, भाऊ, बहिणी त्याच्यावर प्रेम करीत, त्याला खावयाला पियावयाला पोटभर मिळत असे, थंडीवाऱ्या पासून निवारण करण्यापुरता कपडा मिळत असे, मग त्याला कमी काय होतें! तो समाधानी आनंदी व सुखी होता.

त्याला मेहनत पुष्कळ करावी लागे पण मेहनत करणें दुःखदायक आहे असें त्याला कधींच वाटलें नाहीं; उलट शेतीचें काम करण्यांत त्याला आनंदच वाटत असे. आपण शेतीचें काम आंगावर घेऊन करीत आहों याबद्दल त्याला एक प्रकारें अभिमान वाटे.

एके दिवशीं जेम्स घरीं येऊन आईला ह्मणाला, आई, आपल्या शेजारच्या लॅपर साहेबांबरोबर मी अदलाबदलीनें काम करणार आहें. त्याला कांहीं दिवस दुसऱ्या मनुष्यांचीं गरज आहे आणि मला पण कांहीं दिवस एखाद्या मनुष्याची मदत मिळेल तर बरें होईल. शिवाय मला त्याची बैल जोडीहि कांहीं दिवस पाहिजे आहे.

'पण तो कबूल आहे का? त्याला विचारलेंस का?' गार्फील्ड बाईनीं विचारलें.

'हो! तो कबूल आहे!'

'फार चांगलें झालें. अनुभवीक मनुष्य आहे; त्याचा तुला पुष्कळ उपयोग होईल.'

अदलाबदलीनें एकमेकांकडे कामाला जावयाची कल्पना जेम्सनेंच काढली; व त्यापासून जेम्सचा बराच फायदा झाला. तो सशक्त व काटक असल्यामुळें मोठ्या मनुष्याच्या बरोबरीनें काम करीत असे. यामुळें त्याच्याबरोबर कामाची अदलाबदल करण्यास शेजारी नेहमीं तयार असत. या वर्षीं त्याला शेतीचें काम अंगावर घेऊन करण्याची हिंमत आली; व त्याचा अनुभव वाढला. तथापि त्याला वाचावयास वेळ मिळत नसे; आणि त्याला तर वाचनाचा हव्यास फार होता. शिवाय आपण शाळेंत जावें असेंहि त्याला वाटे. त्याची आईहि 'तुला शाळेंत जातां येईल तर बरें' असें ह्मणत असे. यामुळें शाळेंत जाण्याची इच्छा त्याचे मनांत नेहमीं जागृत होती, आणि ईश्वराचे कृपेनें आपली ही

इच्छा कधिं तरी पुरी झाल्यावांचून राहणार नाहीं; अशी त्याची मनोदेवता त्याला सांगत असे.

छोटा सुतार.

'दादा आला! दादा आला!!' असें जेम्स मोठ्यानें ओरडत व उड्या मारीत आपल्या भावाला सामोरा गेला. गार्फील्डबाई दारांत येते तों दोघे मुलगे हातांत हात घालून येतांना तिचे नजरेस पडले.

'आतां घर बांधायचें ना?' जेम्सनें पहिल्यानें प्रश्न केला.

'हो! आतां आपण चांगलें घर बांधू आणि मग हें झोंपडें गुरांचे उपयोगी पडेल.' टामनें उत्तर दिलें.

इतक्यांत त्यांची आई आली. तिला जेम्स ह्मणाला 'आई आई! आतां घर बांधावयाचें!!

मुलाला पाहतांच गार्फील्ड बाईला प्रेमाचें भरतें आलें. त्यावेळीं त्या माय-लेंकरांना जो आनंद झाला त्याची कल्पना अनुभवावांवून करतां येणार नाहीं. खुर्चीवर बसतांच पहिल्यानें टामनें खिशांतून एक मुठभर सोन्याचें नाणें काढून आईपुढें टाकलें. आपण स्वकष्टानें मिळविलेला पैसा आईला देतांना कितीतरी त्याला अभिमान व आनंद वाटला. तो म्हणाला, 'आतां या पैशांतून तुझे मनासारखें घर बांधूं!'

'अबब!!!' जेम्सचे तोंडांतून उद्गार निघाले; व तो तें सोन्याचें नाणें हातांत घेऊन पाहूं लागला.

'दादा हे किती पैसे आहेत?'

'पंचाहत्तर डालर्स (२३४ रु.)!'

'हे सारे तूं मिळवलेस?' जेम्सनें विस्मयानें प्रश्न केला.

'त्यांतली पैन् पै माझे कष्टाची आहे!!'

एक डालर घेऊन त्यावर काय लिहिलेलें आहे तें जेम्स वाचूं लागला. आपल्या दादानें इतके पैसे मिळविले याचें त्याला आश्चर्य वाटूं लागलें. तो आई-कडे वळून ह्मणाला 'आई! दादानें इतके पैसे मिळवले याचें तुला नाहीं आश्चर्य वाटत!!'

त्यानें आईकडे पाहिलें तों तिचे नेत्रांतून अश्रूबिंदु चमकत होते. टाम

आतां मोठा झाल्यामुळें त्याला जवळ घेऊन, कवटाळून त्याचा पापा घेऊन आपला प्रेमपान्हा तिला व्यक्त करतां येईना ह्मणून तो तिचे नेत्रांवाटे वाहूं लागला. आतां जेम्सचे लक्षांत आलें आई कां बोलत नाहीं तें ! ! प्रेमानें तिचा कंठ भरून आला होता. त्यावेळीं त्या तिघांना जो सात्वीक आनंद झाला त्याची वाचकांनीं कल्पनाच केली पाहिजे !

दुसऱ्या दिवशीं टाम ह्मणाला, ' आई आतां घराचे कामाला लवकर सुरवात करावयाला हवी. तिकडे लवकर परत गेलें पाहिजे; तिकडे काम पुष्कळ आहे आणि मजुरीहि चांगली मिळते!'

' तुला सोइवार पडेल तसें कर! सुतार मिळावयाला कांहीं अडचण पडणार नाहीं!' गार्फिल्डबाई ह्मणाल्या.

' मी आजच त्याचेकडे जातों! हाताशीं मी काम करीन ह्मणजे लवकर संपेल.'

' मी सुद्धां मदत करीन; लांकडें आणून देईन, खिळे ठोकीन जें लागेल तें करीन!' जेम्स उत्सुकतेनें ह्मणाला.

' तुला वाळू आणून द्यावी लागेल !!'

' वाळू !! वाळू काय करावयाची !!' जेम्स आश्चर्यानें उद्गारला.

' चुना तयार करावयाला !'

चुना काय करावयाचा !!' जेम्सनें विचारलें. त्यानें पाहिलेलीं सर्व घरें चिखल धोंड्याचींच असत! दगड व विटा बसवावयाला चुन्याचा उपयोग करतात हें त्याला मुळींच माहित नव्हतें. टामनें चुना कशाला पाहिजे हें सांगितलें व तो ह्मणाला, 'मी उद्यां क्लेव्हलंड शहरीं जाऊन चुना, विटा, खिळे, खिडक्या वगैरे सामान घेऊन येईन.'

' मी येऊं तुझ्याबरोबर !'

जेम्सनें अजून क्लेव्हलंड शहर पाहिलें नव्हतें. बाकी तें तरी शहर कशाचें ! तेथील वस्ती जेमतेम एक हजारच होती. टाम व जेम्स शहरांत जाऊन सामान घेऊन आले, सुतार येऊन घराचें काम सुरू झालें. जेम्स स्वभावतःच निआळशी होता. त्यांत घर बांधावयाचें ह्मणजे मोठी अपूर्व गोष्ट. त्यामुळें त्याला काम करावयास मोठी हौस वाटे. तो सांगितलेलें कोणतेंहि काम चांगलें करतो असें पाहून सुतारानें त्याला रंधा मारून फळ्या गुळगुळीत करण्याचें

काम सांगितलें.

' एक फळी रंध्यानें गुळगुळीत करून तो सुताराला ह्मणाला ट्रॉटसाहेब! हें काम मला फार आवडलें! हें मोठे मजेचें आहे !!'

' एकच फळी केलीस ह्मणून तुला तें मजेचें वाटलें. पण सबंध दिवसभर करावें लागलें तर हे मोठें श्रमाचें आहे असें ह्मणशील! बाकी तूं ही फळी चांगली रंधली आहेस! मला देखील यापेक्षां अधीक चांगलें काम करतां येणार नाहीं! तूं जन्मतःच सुतार दिसतोस! एरव्हीं एकदम इतकें चांगलें काम तुला करतां आलें नसतें!!'

' मी जन्मतःच सुतार आहें असें मला नाहीं वाटत, पण सुतार व्हावं अशी माझी इच्छा आहे!' जेम्स ह्मणाला.

' तूं उत्तम सुतार होशील! मी खात्री देतों!! कदाचित् तूं मेस्त्री देखील होशील!!'

' पण काम शिकण्याची संधी मिळाल्यावांचून कशा होईन!'

" तें खरं!! पण Where there is a will there is a way. ' इच्छा असली ह्मणजे मार्ग सांपडतो. "

' आई असेंच ह्मणते!'

' आणि तें खरें आहे! बरं त्या दुसऱ्या फळ्या घे पाहूं!!'

त्यानंतर त्यानें जेम्सला खिळे ठोकण्याचें काम दिलें. जेम्सनें हातोड्यानें मारलेला पहिलाच ठोका चुकला. तें पाहून तो सुतार हंसत ह्मणाला, 'पहिलाच तडाखा चुकला का? तुला कळाशीचें आणि रंधा मारण्याचें काम साधलें पण हें नाहीं साधत.'

' जरा चूक झाली.' जेम्स ओशाळून ह्मणाला.

' बरं आतां चुकूं नको. खिळे ठोकण्यांत थोडी खुबी आहे, ती लक्षांत आली ह्मणजे हें काम कांहीं कठीण नाहीं? पण खुबी लक्षांत आली पाहिजे.'

' ही पहा खुबी साधली! असें ह्मणून जेम्स काळजीपूर्वक व धिमेपणें खिळे ठोकूं लागला. पहिल्यानें त्यानें थोडा उतावीळपणा केला होता, ह्मणून त्याचा नेम चुकला होता.

'Pluck wnies whn luck fails दैव अनुकूल नसलें तरी हिंमत यश देते. ' मेस्त्री ह्मणाला.

'आई ह्मणते कीं नशीब बिशीब कांहीं नाहीं !'

'आणि माझ्यामतें तें बहुतांशीं खरें आहे !'

'जो मनुष्य नशिबावर हवाला ठेवून स्वस्थ बसतो तो उपाशीं मरतो.'

'पण मी पहिला तडका मारला तो चुकला; तो नशिबानेंच नव्हेका ?'

'नशीब ! याला तूं नशीब ह्मणतोस ? अरे ही तुझी चूक !! बरं आतां चालूं दें तुझें काम !!' त्यानें भाषण तेवढ्यावरच संपविलें.

शेवटीं घर पुरें झालें. टॉम परत नोकरीवर गेला; व जेम्स शेतीचें काम पाहूं लागला, पण त्याचे मनांत सुतारकाम करून पैसे मिळवावे ही कल्पना घोळूं लागली. नंतर मनाचा पक्का निर्धार करून तो एके दिवशीं गार्फी-ल्डबाईंना ह्मणाला, 'आई ! पैसे मिळवण्याचा मी एक उपाय काढला आहे !'

'काय तो ?'

'सुतार काम करावयाचें !!'

'हा उपाय कामीं पडेल असें मला नाहीं दिसत.'

'कां बरें ?'

'शेतीचें काम कांहीं थोडें नाहीं तें संभाळून दुसरा धंदा तूं कसा करशील !'

'जेव्हां रिकामपण सांपडेल तेव्हांच मधून मधून सुतार काम करावयाचें !

'असं हवं तेव्हां थोडं थोडं काम मिळावयाला कठीण पडेल !'

'पण प्रयत्न करून पहावयाला काय हरकत आहे ! तूं ह्मणत्येसचना कीं प्रयत्नान्तीं परमेश्वर !!'

'हो; त्यावर तर माझा पूर्ण भरंवसा आहे; तूं प्रयत्न करून पहा !!'

दुसऱ्याच दिवशीं जेम्स सुताराकडे गेला. त्याला पहातांच सुतार ह्मणाला, 'कां जिमी ! आज इकडे कोणीकडे ! तुझी आई बरी आहेना !!'

'हो ! बरी आहे !!'

'सध्या शेतीचें फारसें काम नाहीं वाटतें !!'

'नाहीं ! आणि ह्मणूनच मी तुमच्याकडे कांहीं काम मिळेल तर पहावयाला आलों आहें !!'

'बरं ! मग तुला कसलें काम पाहिजे ?'

'सुतार काम !!'

'फार चांगलं! तूं दुसऱ्या मुलांप्रमाणें आळशी नाहींस हें पाहून मला संतोष वाटतो. मला आळशी पोरें मुळींच आवडत नाहींत.'

'मग तुह्मी मला कांहीं काम द्याल तर?' जिमीनें उत्सुकतेनें प्रश्न केला.

'हो! मी मोठ्या आनंदानें तुला काम देईन! ती पहा तिथे फळ्यांची रास पडली आहे; त्या फळ्या रंधा मारून साफ करावयाच्या आहेत; तूं तें काम चांगलें करशील हें मला ठाऊक आहे. मागें तुमचें घर बांधताना तूं काम केलेंस तें माझे लक्षांत आहे!!'

'त्या कामाबद्दल मला काय मिळेल?' जिमीनें विचारिलें.

'प्रत्येक फळीबद्दल एक सेन्ट (दीड पैसा)'

'किती दिवसांत हें काम खलास करावयास हवें!

'तुझ्या सवडीप्रमाणें कर! जितकें लवकर करशील तितकें चांगलेंच!!'

'बरें आहे! मी उद्यां सकाळपासून कामावर येईन.'

घरीं येतांच जिमीनें ही आनंदाची बातमी आईला सांगितली आणि ह्मणाला उद्यां मिळवीन हे स्वतःच्या श्रमानें मिळविलेले पहिलेच पैसे!!

'तुला काम मिळालें, मला आनंद झाला; पण काम मिळेल असें मला वाटत नव्हतें!'

'हें प्रयत्नाचें फळ!!' प्रयत्नावर त्याचा विश्वास दृढ झाला.

दुसऱ्यादिवशीं उजाडत जेम्स सुताराचे घरीं जाऊन हजर झाला व मोठ्या उत्साहानें आणि हिमतीनें कामाला लागला; तो सारखा सबंध दिवस काम करीत होता. प्रत्येक फळी वीस फूट लांब होती पण संध्याकाळीं त्यानें शंभर फळ्या रंधून झाल्या ह्मणून ट्रीट साहेबाला सांगितलें.

'शंभर! छे!! शंभर नसतील झाल्या! मोजायला चुकला असशील!' ट्रीट साहेब ह्मणाला.

'नाहीं! तुह्मीं मोजून पहा पाहिजे तर! बरोबर शंभर झाल्या.

'शंभर झाल्या असल्या तर तूं जबरा काम करणारा ह्मटला पाहिजे. असें ह्मणून ते मोजूं लागले. फळ्या शंभर भरल्या हें पाहून ते ह्मणाले, 'तुझ्या वयाचे आणि शक्तीचे मानानें तूं फारच काम केलेंस! अति मेहनत करणें चांगलें नाहीं. दिवसाला पन्नास फळ्या पुष्कळ झाल्या!'

'मी कांहीं थकलों नाहीं.'

'बरें आतां सबंध दिवसाच्या कामाचें सार ह्मणजे तुझी मजुरी! घे हे शंभर सेंट मोजून! शंभर सेंट ह्मणजे बरोबर एक डालर [तीन रुपये दोन आणे] झाला. तुझ्या मानानें तूं फारच मोठी कमाई केलीस!!'

ते शंभर सेंट मोजून आपल्या जुन्या व मळक्या जाकिटाचे खिशांत घालून तो घरीं निघाला. त्याला मोठी धन्यता वाटली. एक दिवसांत एक डालर याप्रमाणें मिळवूं लागलों तर टॉमनें आणले तितके पैसे मिळविण्यास सत्तर दिवस लागतील. त्याचे अंतःकरणांत हर्ष मावेनासा झाला.

'आई हे घे पैसे!'

'इतके मिळविलेस!!'

'होय! शंभर सेन्ट आहेत.'

'काय! शंभर सेन्ट–एक डालर–मिळविलास!!'

'होय! मी शंभर फळया रंधल्या.' जेम्सनें अभिमानानें उत्तर दिलें.

टॉमनें तिचे पुढें सत्तर डालर टाकले त्यावेळीं तिला जितका आनंद झाला, तितकाच या वेळींहि झाला. वात्सल्य प्रेमानें तिचें अंतःकरण भरून आलें. तिचे तोंडांतून शब्द निघेना; जेम्सला जवळ ओढून त्याचे मस्तकावर हात फिरवून तिनें त्याला पोटाशीं घट्ट धरून गोंजारलें व प्रेमाश्रुनीं न्हाणिलें. आपले दोन्ही मुलगे असे चांगले निपजले याबद्दल तिनें मनांतले मनांत शतशः धन्यवाद गाइले.

मधले दिवस.

हिंवाळ्यांत शेतीचें काम नसे; व हिंवाळ्यापुरत्याच शाळा सुरू होत. त्या शाळेंत जेम्स जात असे. थंडीच्या दिवसांत रात्रीच्या वेळीं परशाच्या उजेडांत तो वाचीत किंवा गणितें सोडवीत बसे; यावर्षीं त्याला 'रॉबिन्सनक्रूसो' हें पुस्तक वाचावयास मिळालें, तें त्याला फारच आवडलें.

'हें पुस्तक माझे जवळ राहील तर फार बरं होईल.'

'तूं तें पुष्कळवेळा वाचून आपलेंसें करशील तर तें तुझ्याजवळ असल्यासारखेंच होईल.' गार्फिल्डबाईनीं उत्तर दिलें.

'मी इतकें मनोवेधकपुस्तक अजूनपर्यंत वाचलें नाहीं. किती वेळां वाचलें तरी त्याचा कंटाळा येत नाहीं! दुसरीं अशीं बुकें आहेत कीं काय कोण जाणे!'

'मला वाटतं, असतील; पण तीं कुठे मिळतील आणि त्यांचीं नावें काय हें समजण्याला मार्ग नाहीं.' गार्फिल्डबाई ह्मणाल्या.

'मी त्यांचा साधेल त्या रीतीनें तपास ठेवीन!'

या दिवसापासून जेम्सची वाचनेच्छा तर वाढली पण शिवाय तो अशा पुस्तकांचा तपास करूं लागला. पुढें लवकरच एक बूक त्याचे मावस भावानें आणलें. तें तो व जेम्स मिळून वाचीत असत; व शाळेंतहि तें वाचावयाची त्यांनीं मास्तरकडून परवानगी मिळविली होती.

जेम्स स्वभावतः कोमल मनाचा होता; दुसऱ्या प्राण्याला उपद्रव देणें त्याला आवडत नसे. एकेदिवशीं त्याचा एक शाळासोबती त्याचेकडे आला; जेम्सचें एक आवडतें मांजर समोरच बसलेलें होतें, त्याला त्यानें धोंडा मारिला. त्याबरोबर जेम्स उसळून ह्मणाला, 'काय हा तुझा निर्दयपणा!!'

'मांजराला मारलं ह्मणून काय झालं!'

'मांजराला विनाकारण मारणें ह्मणजे निवळ क्रूरपणाच आहे.'

'मला माहित नव्हतें हें मांजर तुझें आहेसें!'

'माझें नसलें ह्मणून काय झालें! मांजर तें मांजरच!'

'आणि उंदीर तो उंदीरच!!' त्याचा सोबती ही गोष्ट थट्टेवारी नेण्याचे उद्देशानें ह्मणाला.

'एखाद्या प्राण्याला विनाकारण दुःख देणें मला बिलकूल खपत नाहीं.'

'माझा धोंडा त्याला लागला नाहीं कांहीं!' त्याच्या सोबत्यानें सबब पुढें केली.

'पण तूं त्याला लागावा ह्मणूनच मारला होतास!'

तुझ्या सारखा दुबळ्या मनाचा मुलगा मी पाहिला नाहीं. त्या मार्जारमहाराजांची माझ्या बदली तूं क्षमा माग बरं का!! आतां आपण तुझ्या उपदेशाप्रमाणें वागूं!! असें थट्टेनें ह्मणून तो निघून गेला.

दुसरें एक उदाहरण त्याच्या स्वभावाचें दर्शक असें घडलें कीं, त्याच्या शाळेंत एक लहान गरीब स्वभावाचा मुलगा होता, त्याला बाप किंवा वडील भाऊहि नव्हता. दुसरे मोठे मुलगे त्याचे पाठीस लागत. तें जेम्सला पहावेना. 'तुह्मीं त्याचे पाठीस लागतां हें बरें नव्हे!'

आतां तुह्मीं त्याची खोडी काढाल तर मी आहें.' त्या मुलाचा कैवार

घेऊन जेम्स ह्मणाला.

‘ ही पहा ! तुझीच खोडी काढतों.’ एक सशक्त मुलगा पुढें होऊन ह्मणाला.

‘ खुशाल ! पण त्याला मात्र हात लावतां कामा नये.’

‘ इतका तो तुला कां आवडतो ? दुसऱ्या एका मुलानें विचारलें.

‘ त्याला बाप नाहीं, वडील भाऊ नाहीं, ह्मणून.’

‘ अरे वाः ! जिमी याचा बाप आणि भाऊ !! बाबा, आणि दादा ’ एक मुलगा त्याला चिडविण्याचे उद्देशानें ह्मणाला.

‘ खुशाल ह्मणा ! पण त्याची मात्र खोडी काढतां कामा नाहीं.’ जेम्स न चिडतां धिटाईनें ह्मणाला. दुसरीं मुलें जेम्मपेक्षां मोठीं होतीं. पण जेम्सचा हा निर्धार पाहून तीं वचकलीं आणि त्या गरीब मुलाचा त्रास चुकला. यात्रमाणें लहानपणापासूनच गरीब दुबळे अनाथ यांचा कैवार घेऊन त्यांना साह्य केल्यावांचून त्याच्यानें रहावत नसे

हिंवाळा संपतांच शाळा बंद झाली; त्याच्या दुसऱ्याच दिवशीं मेस्त्री ट्रीटसाहेब जेम्सचा शोध करीत आले. ‘ जेम्स कुठे आहे; शेतीचें काम सुरू होईपर्यंत मी कामावर लावणार आहें. मला एक कोठार बांधून द्यावयाचें आहे, त्या कामीं एका मनुष्याची जरूर आहे. ’

‘ तो येईल ! त्याला शेतीपेक्षां सुतारकीचंच काम अधीक आवडतं.’ गार्फील्डबाई ह्मणाल्या; इतक्यांत जेम्सही आला; त्याला पाहून तो ह्मणाला ‘ जेम्स दुसरं काम आहे. ’

‘ काय तक्ते रंधावयाचे आहेत ? ’

‘ नाहीं ! एक कोठार बांधून द्यावयाचें आहे.’

‘ मी येईन ! मला कोठार बांधावयाला शिकावयाचें आहे.’

‘ तूं तें सहज शिकशील ! त्यांत कांहीं कठीण नाहीं.’ मेस्त्रीनें उत्तर दिलें.

‘ केव्हां येऊं कामावर ?’

‘ उद्यां पासून ये ! तूं काम करशील त्या मानानें तुला रोज चाळीस पासून पन्नास सेन्ट (१५ आणे पासून अठरा आणेपर्यंत) देईन. तुझें शेतीचें काम सुरू होईपर्यंत तुला माझें काम पुरेल.’

‘ फार उत्तम ! मी येईन उद्यांपासून !!,

मेस्त्री ट्रीटसाहेब निघून जातांच जेम्स ह्मणाला ‘ आई, मागें मी प्रयत्न

करून काम मिळविलें ह्मणून आज हें काम चालत आलें ! प्रयत्नासारखें उत्तम साधन नाहीं !'

' पण त्या बरोबर कोणतेंहि काम उत्तम केलें पाहिजे हें लक्षांत ठेव; मागचें काम तूं चांगलें केलें नसतेंस तर हें मिळालें नसतें; आणि तूं चांगलें काम करतोस हें आपलें घर बांधतांना त्याचे नजरेस आलें नसतें तर मागचेंहि काम तुला मिळालें नसतें !'

दुसऱ्या दिवसापासून जेम्स कामावर जाऊं लागला. कोठाराचें काम पुरें होतांच जेम्सला दररोज पन्नास सेन्टस् प्रमाणें वीस डालर मिळाले; व त्याला सुतार कामाचीहि बरीच माहिती झाली.

पुढें शेतीचें काम सुरू झालें; तें आटपल्यानंतर एकेदिवशीं मेस्त्री ट्रीटसाहेब आले; ' जेम्स दुसरें कोठार बांधावयाचें आहे.'

मी तीच वाट पहात आहें.'

' उद्यां पासून ये, पगार पूर्वींचाच ' असे सांगून ते निघून गेले. या कामांत जेम्सला पंधरा डालर्स पगार मिळाला. नंतर हिंवाळा आला तेव्हां तो पुन्हा शाळेंत जाऊं लागला. यावेळीं तो तेरा वर्षांचा झाला होता. या हिंवाळयांत त्याला दुसरें एक बुक वाचावयाला मिळालें, तें त्याला मागच्या बुकाच्या (रॉबिन्सनक्रूसोच्या) खालेखाल आवडलें. शाळा बंद झाल्यावर तो गार्फील्ड-बाईला ह्मणाला ' आई ! आतां मी शेती करण्यापेक्षां कांहीं नोकरी धंदा पाहिलेला बरा ! एक नोकर ठेवून तूं शेतीची व्यवस्था पहा ! त्याचा खर्च मला पगार मिळेल त्याच्या चवथ्या हिश्शांत भागेल.'

कोठें तरी बाहेर जाऊन अधीक पैसे मिळवावे असें आतां जेम्सला वाटूं लागलें होतें. तो जरी कोठें गेला नव्हता तरी त्याला इतिहास भूगोलावरून त्याच्या देशाची पुष्कळ माहिती झाली होती. या खेड्यांतून बाहेर पडलें असतां पैसे कमवावयाला, विद्याभ्यास करावयाला आणि जगांत नांव काढावयाला पुष्कळ जागा आहे ही गोष्ट त्याचे चांगलीच लक्षांत आली होती. आणि ह्मणूनच त्यानें आपल्या आई जवळ नोकरी धंदा पहावयास जाण्याची गोष्ट काढली. पण इतक्या लहान वयांत बाहेर जाण्याची त्याला त्याची आई परवानगी देईना ! तेव्हां शेती व मिळेल ती मजुरी करीत, आणि ट्रीट मेस्त्रीचे हाताखालीं मिळेल तेव्हां काम करीत त्यानें पंधरा वर्षांचा होईपर्यंत दिवस

काढले या दोन वर्षांत त्याची वाढ चांगलीच झाली. तो शरिरानें धडधाकट, व त्याच्या वयाच्या मानानें चांगलाच सशक्त झाला. तो पंधरा वर्षांचा असताना अठरा वर्षांच्या वयाचा दिसूं लागला.

एके दिवशीं जेम्स व त्याचा एक स्नेही शेजारच्या क्लीव्हलँड शहराला जावयाला निघाले. जेम्सचें कांहीं काम नव्हतें. पण तो रिकामा होता आणि त्याच्या स्नेह्यानें आपण मजेनें गाडींत बसून सकाळीं जाऊन संध्याकाळला परत येऊं ह्मणून सांगून आग्रह केल्यावरून तो निघाला होता.

जेम्सचा स्नेही एडविन याची स्वतःची गाडी होती. त्याला गाडी हांकण्याचा फार शोक होता. आणि त्याचे घोडेहि चांगले तयार होते; या मुळें ते मजेनें गेले व काम आटोपून परत फिरले; परत येताना त्यांचे मागून एक गाडी येत होती. तो गाडीवाला ह्मणूं लागला कीं रस्ता सोडा. गाडी बाजूला घ्या आणि मला पुढें जावयाला रस्ता द्या.'

चाबूक फडकावून आपले घोडे भरधांव सोडून एडविन ह्मणाला, ' आह्मीं तुला पुढें जाऊं देणार नाहीं. '

मागचा गाडीवाला दारू पिऊन तयार होता, तो शिव्या देऊं लागला व त्यानेंहि आपल्या घोडयांना चाबकाचे फटकारे लगावले.

दोन्ही गाडयांची शर्यत सुरू झाली. मागचा गाडीवाला मागें राहूं लागला तसतसा अधिकाधीक शिव्या देऊं लागला; त्याला एडविन ' चल ! हांक गाडी !! असा मागें काय राहिलास ! जा पुढें, असें ह्मणूं लागला.

जेम्स खूप हंसूं लागला व ह्मणाला, त्यानें रस्ता मागितला. आह्मी त्याला रस्ता मोकळा करून दिला.'

तीन चार मैल पुढें आल्यावर एक खाणावळ लागली. तेथें जातांच जेम्स ह्मणाला ' आपण आंत जाऊन जरा शेकूं ! माझे हातपाय अगदीं गारठून गेले आहेत.'

नंतर ते आंत जाऊन परशापाशीं शेकत बसले. पांच मिनिटांचे आंतच तो मागचा गाडीवाला तेंथें येऊन ह्मणाला 'पोरानों, तुमची चांगली कणीक तिंबतो! तुह्मीं मला रस्ता कां दिला नाहीं.'

' तुझा रस्ता कोणी अडवून धरला होता; तूं पुढें जावयाचें होतें !' जेम्स शांतपणें ह्मणाला.

' पण मला जातां येईना !!'

' त्यांत आमचा काय दोष ! आपले घोड्यांना विचार !' जेम्स व एड-विन हंसत ह्मणाले.

' तुह्मांला चांगले लंबे करतों !!' तो गाडीवाला त्यांच्या आंगावर धांवून येऊन ह्मणाला.

जेम्स बसलेला होता तो उठून त्याचे पुढें उभा राहून ह्मणाला ' पहिल्यानें मला.'

जेम्स शरिरानें जाड, मजबूत व उंच होता. त्याजकडे पहातांच गाडीवाला वचकला व ह्मणाला, ' कां ! पहिल्यानें तुला कां ?'

' मग दुसऱ्यावर पाळी येणारच नाहीं !'

' तो मनुष्य हळुहळू पुटपुटत बाहेर जाऊन आपल्या गाडींत बसून चालता झाला.

जेम्सला दांडगाई, किंवा मारामारी आवडत नसे पण कोणी शक्तीच्या जोरावर दंडेली केलेली त्याला खपत नसे. होतां होईतों युक्तीच्या गोष्टीनें काम भागवावयाचें, पण वेळ पडली तर शक्तीचा उपयोग करण्यासहि त्याची तयारी असे. अन्याय किंवा जुलूम मात्र बिलकूल चालूं द्यावयाचा नाहीं असा त्याचा स्वभाव होता.

क्षुल्लक गोष्ट.

जेम्सचे घरापासून दहा मैलांवर एक पोटॅश तयार करण्याचा कारखाना निघाला होता. त्या कारखान्याकरितां एक छपरी तयार करावयाची होती; ती बांधण्याचे काम ट्रीट मेस्त्रीकडेच होतें; अर्थात तो जेम्सला बरोबर घेऊन गेला. कारखान्याचा मालक बर्टनसाहेब होता. जेम्स त्याचे घरींच रहात असे. जेम्सचें काम पाहून तो फार खुष झाला. हा मेहनती मुलगा आपले कार-खान्यांत काम करावयास राहील तर पहावा असा विचार करून तो ह्मणाला, ' जेम्स तूं माझ्या कारखान्यांत रहातोस ? '

हा अकल्पित प्रश्न ऐकून जेम्सला विचार पडला. तो ह्मणाला ' मी आईला विचारून कायतें सांगेन.'

' फार चांगलें ! असाच मुलगा असावा.' बर्टन उद्गारला.

'मला तुह्मीं किती दिवस ठेवाल?' जेम्सनें विचारलें.

'तूं रहाशील तितक्या दिवस! जन्मभर देखील ठेवीन!!'

'पगार काय द्याल?'

'दुसऱ्या मुलांना महिन्याला बारा डालर्स देतों, तुला चौदा देईन!!' बर्टननें जबाब दिला.

'मीं घरीं गेल्यावर आईला विचारून कळवीन!!'

'तूं येतोस कीं नाहीं हें मला समजावें कसें!!' बर्टननें विचारलें.

'आईनें परवानगी दिली तर मी येत्या सोमवारीं येईन; सोमवारीं आलों नाहीं, ह्मणजे येत नाहीं असें समजा.'

'फार उत्तम! असा रोख ठोक व्यवहार पाहिजे.'

पंधरा वर्षांच्या मुलाला दरमहा चौदा डालर्स क्वचितच मिळत; पुन्हां नोकरी कायमची!! वर्षांत एकशें अडसष्ट डालर्स होतील. जेम्सचे मनानें ही नोकरी धरावी असें घेतलें. छपरीचें काम दोन दिवसांत खलास झालें आणि तो घरीं गेला.

'आई, मला दरमहा चौदा डालर्सची कायमची नोकरी आली आहे!'

'कुठें?'

'पोटॅशच्या कारखान्यांत!'

'मला नाहीं वाटत ही नोकरी तुझ्या योग्य आहे असं!!

'पण पगार चांगला आहे! मग हरकत कोणती?' जेम्सनें विचारलें.

'हरकत इतकीच कीं, तिथे कामाला हलके लोक असतात त्यांची संगत चांगली नव्हे!!'

'मी त्यांची संगत धरतों कशाला! माझं काम आणि मी!!'

'तें खरं! पण संगतीनें एखादे वेळीं मोह पडतो!'

'इतका मी दुबळ्या मनाचा नाहीं!'

'मनुष्याचें मन दुबळें आहे ह्मणून तर साधुसंतानीं 'सुसंगति सदा घडो' असें ह्मटलें आहे!'

'मग जाऊं नको तर?' जेम्सनें निराशेनें प्रश्न केला.

'तसं नाहीं मी ह्मणत, पण पहिल्यानें नीट विचार कर.'

'विचार करायला फार वेळ नाहीं; जावयाचें तर येत्या सोमवारीं गेलें पाहिजे.'

आईची परवानगी घेऊन जेम्स बर्टनसाहेबांच्या कारखान्यांत येऊन दाखल झाला. त्याला पाहून बर्टनसाहेब ह्मणाले ? आलास, चांगलें झालें. हुशारीनें आपलें काम करीत जा.

बर्टनसाहेब राख कधींहि मोजीत नसत. आणणारा सांगेल तितक्या राखेचे पैसे द्यावयाचे असा त्यांचा परिपाठ होता. जेम्सकडे हें काम आल्यावर एके दिवशीं एक मनुष्य राख घेऊन आला व ह्मणाला, 'राख पंचवीस बुशेल आहे.' जेम्सनें आपलीं मनुष्यें लावून ती राख आपल्या देखत मोजविली. तों ती फक्त बावीस बुशेल भरली. त्या मनुष्याला मुकाट्यानें बावीस बुशेलचे पैसे घेऊन जाणें भाग पडलें.

इतक्यांत बर्टनसाहेब आले. जेम्सनें ही गोष्ट त्यांचे कानावर घातली व 'याप्रमाणें हे लोक फसवीत असतात तेव्हां त्यांवर अधीक नजर ठेविली पाहिजे' असें सुचविलें; या दिवसापासून जेम्सवर बर्टनसाहेबांचा अधीकच लोभ जडला.

जेम्सच्या आईनें ह्मटल्याप्रमाणेंच या कारखान्यांतील लोक अडाणी व हलक्या प्रतीचे होते; पण जेम्सचा व त्यांचा कामावांचून दुसरा कांहीं संबंध नसे. त्याला त्यांचें वर्तन व रीतभात आवडत नसल्यामुळें, तो त्यांच्यामध्यें कामावांचून मिसळत नसे; आणि संधी सांपडेल तेव्हां त्यांना आपलें वर्तन सुधारण्याविषयीं उपदेश करी. ह्मणून त्यांच्या संगतीनें तो बिघडेल ही जी त्याच्या आईला भीति वाटत होती; ती निरर्थक ठरली. पण त्याचें मन बिघडविण्यास दुसरीच अकल्पित गोष्ट कारण झाली.

जेम्सला पुस्तकांची फार आवड असे. बर्टनसाहेबांचे घरीं त्याला बरींच पुस्तकें मिळालीं; तीं त्याला फारच मनोवेधक वाटलीं. एका मागून एक, याप्रमाणें तो तीं बुकें भराभर वाचून टाकूं लागला. जरा वेळ सांपडला कीं, त्यानें एकादें पुस्तक घेतलेंच ! हें पाहून बर्टनसाहेबांना कौतुक वाटे; पण हीं पुस्तकें कसलीं आहेत, चांगलीं कीं वाईट हें त्यांना माहीत नव्हतें. त्यांच्या मुलीनें तीं विकत घेतलीं होतीं. ती मोठी विद्वान् व हुशार आहे अशी गांवांतील सर्व लोक तिची वाखाणणी करीत. ती कवितासुद्धां करीत असे आणि त्या, तेथें निघणाऱ्या एका वर्तमानपत्रांत प्रसिद्ध होत. तेव्हां अशा आपल्या सद्गुणी व विद्वान् मुलीनें घेतलेलीं पुस्तकें वाईट असतील अशी कल्पनाही बर्टनसा-

हेबाचे डोक्यास कधीं शिवली नाहीं. पण वास्तविक हीं बुकें जेम्ससारख्या कोंवळ्या वयाच्या मुलाला फारच वाईट होतीं. 'सिंदबाद व्यापारी,' चांच्यांचें चरित्र, 'प्रसिद्ध दरवडेखोरांच्या कथा' अशातऱ्हेच्या धाडसाचीं व लुटारू, दरवडेखोर, चांचे वगैरे लोकांच्या गुण वर्णनाचीं हीं पुस्तकें होतीं.

असल्या कादंबऱ्यांतून चोरी, खून, दरवडा, चांचेगिरी, लुटारूपणा इत्यादि दुर्गुणांला शौर्य, धैर्य, धाडस, दिलदारपणा, उदारपणा इत्यादि गुणांची बेमालुम जोड देऊन कांहीं काल्पनिक व्यक्तींचीं चित्रें उठावदार रीतीनें रंगविलेलीं असतात; व तीं वाचकांचें–विशेषेंकरून तरुणांचें–चित्त वेधून त्यांची अनुकरणेच्छा जागृत करतात. त्यांतून ज्याचें मन जोमदार असेल त्याचे मनांत तर असलीं धाडसाचीं कृत्यें करण्याची हौस तात्काल उत्पन्न होते. जेम्सचें असेंच झालें. त्याला आपण कोंडलेले आहों असें वाटूं लागलें; कूपमंडुकाप्रमाणें येथें कुजत पडण्यापेक्षां लांबलांबच्या सफरी करून निरनिराळे देश पहावे व कांहींतरी धाडसाचीं कृत्यें करावीं असें त्याला वाटूं लागलें व आपण खलाशी होऊन समुद्रपर्यटण करावयाचें असें त्यानें ठरविलें, व रात्रंदिवस त्याचे मनांत हाच विचार घोळूं लागला. आई परवानगी देईल का! बायका मुलीं भित्र्याच !! त्यांना आपल्या मुलांनीं नेहमीं घरीं रहावें असें वाटतें. ती आकांडतांडव करील! पण कसेंहि करून आपण बाहेर पडल्यावांचून रहावयाचें नाहीं !! असा विचार करीत त्यानें एक सबंध रात्र घालविली व पहांटेचे सुमारास त्याचा डोळा लागला; पण त्यांतही त्याला स्वप्नें पडून आपण गलबतांत बसून निघालों असून गंधर्वनगरीप्रमाणें सुंदर शहरें पहात आहोंत असें दिसूं लागलें. त्याला याच गोष्टीचा ध्यास लागला; तथापि बर्टनकडे तो पहिल्याप्रमाणेंच आस्थेनें काम करीत असे. दिवसेंदिवस जेम्सवर त्याचा अधिकच लोभ जडत चालला. तो एके दिवशीं ह्मणाला, 'तुला लिहितांवाचतां येतें आणि हिशेबाच्या कामांत तर तुझा हातखंडा आहे. तूं माझे हिशेबाचें काम पहा आणि कारखान्यावर देखरेख ठेवून माझेकडे कायमचा रहा!'

'माझे मनांतून खलाशी व्हावयाचें आहे !!' जेम्स चटकन ह्मणाला.

'काय खलाशी! तूं इतका हुशार असून खलाशी होणार? हें वेड कोठून शिरलें तुझे डोक्यांत !!' बर्टनसाहेब आश्चर्यचकित होऊन ह्मणाले.

'दूरदूरचे नानाविध देश पहावयाची मला हौस आहे! जन्मभर या पोर्ट-

शच्या कारखान्यांत डांबून बसणें अगदीं कंटाळवाणें होईल.'

'माझें ऐकशील तर हा नाद अगदीं सोडून दे! माझ्या कारखान्यांत रहा ह्मणजे पुढेंमागें तूंच स्वतः असल्या कारखान्याचा मालक होशील!!'

'असले दहा कारखाने माझे होत असले तरी ते मला नकोत!! जेम्सनें उत्तर दिलें!' 'खलाशी होऊन आपलीं बुद्धि व आयुष्य फुकट घालवूं नको,' ह्मणून बर्टनसाहेबांनीं त्याला मोठ्या कळकळीनें बजावलें; पण जेम्सला हा उपदेश पटला नाहीं व आपला हा उत्तम नोकर हातचा जातो कीं काय अशी बर्टनसाहेबांना भीति वाटूं लागली; तथापि हिंवाळा संपेपर्यंत जेम्सनें ह्या कारखान्यांत नेहमीं प्रमाणें काम केलें. त्यानंतर एक क्षुल्लक गोष्ट घडून आली परंतु तिचा परिणाम त्याचे पुढील आयुष्य क्रमावर बराच झाला.

बर्टन साहेबांच्या माजघरांत परसा होता. त्याचे भोंवतीं सर्व मंडळी दररोज निजावयाची वेळ होईपर्यंत गोष्टी बोलत बसत असत. जेम्सहि तेथें लिहीत अगर वाचीत बसत असे; व इतर मंडळी उठून गेली ह्मणजे आपल्या खोलीत जाऊन झोंप येईपर्यंत वाचीत पडे. नित्याप्रमाणें तो आजहि परशाशीं बसून एक गणित सोडवीत होता; जवळच बर्टनसाहेब व त्यांची पत्नि बोलत बसलीं होतीं, इतक्यांत त्यांचे मुलीचा भावी पति तिला भेटण्याकरितां आला; तो माजघर बराच मोठा होता; तेव्हां आपणांस मोकळेपणें गोष्टी करतां याव्या ह्मणून तीं दोघें—भावी पतिपत्नि—पलीकडच्या बाजूला एका कोंपऱ्यांत जाऊन बसलीं. आतां आपल्याला येथें फार वेळ बसतां येणार नाहीं हा गोष्ट जेम्सचे लक्षांत आली पण ह्मातारा व ह्मातारी येथें आहेत तोंपर्यंत बसण्यास हरकत नाहीं अशा विचारानें तो तसाच गणीत सोडवीत बसला. तो आपल्या कामांत गढून गेला असल्यामुळें ह्मातारा व ह्मातारी उठून गेली हें त्याचे लक्षांत आलें नाहीं. हा उठून जाऊन आपल्याला केव्हां एकदां मोकळेपणा मिळतो असें बर्टनच्या मुलीला होऊन ती त्याचेजवळ येऊन ह्मणाली, 'तुझ्यासारख्या भाडोत्री चाकरानें इथें फार वेळ बसूं नये हें तुला कसें कळत नाहीं?'

जेम्सनें वर मान करून तिचेकडे तीक्ष्ण नजर टाकली, पण कांहीं एक न बोलतां मेणबत्ती घेऊन तो आपल्या खोलीकडे निघाला. तो खवळून गेला आहे असें त्याचे दणदणाऱ्या पावलांवरून स्पष्ट दिसत होतें. तो आपल्या अंथरुणावर जाऊन पडला, पण त्याला झोंप येईना. 'भाडोत्री चाकर!' हे

शब्द त्याचे कानांत घुमत होते. मी येथें भाडोत्री नोकर आहें आं !! यापेक्षां माझी अधीक किंमत नाहीं ! भाडोत्री चाकर !! भाडोत्री चाकर !! त्यांना ह्मणावं खूप लक्षांत ठेवा कीं, हा मनुष्य फार दिवस भाडोत्री चाकर रहाणार । नाहीं !!'

आपलें मन आंवरून झोंप घेण्याचा त्यानें पुष्कळ प्रयत्न केला. पण त्याला झोंप येईना ! भाडोत्री नोकर! हेच शब्द सारखे त्याच्या कानांत घुमत राहिले! 'मी असाच राहणार नाहीं ! माझी खात्री आहे कीं, मी नोकर रहाणार नाहीं ! मी नोकर ठेवीन !! मी उद्यां संध्याकाळला येथें राहणार नाहीं !' असा निश्चय करून तो पहांटेच्या सुमाराला झोंपीं गेला.

जेम्सचा स्वाभिमान जागृत झाला. त्याचे मनांत महत्वाकांक्षा उत्पन्न झाली; पण त्यानें वाचलेलीं बुकें त्याच्या महत्वाकांक्षेला भलतेंच वळण लावीत होती.

दुसऱ्या दिवशीं सकाळीं लवकर उठून, आपलें सामान सुमान बांधून, पोषाख करून तो बर्टनसाहेबांकडे जाऊन आपला हिशेब चुकता करून द्या असें ह्मणूं लागला. बर्टनसाहेब चकीतच झाले ! ते एकदम ह्मणाले, 'काय ! तूं नोकरी सोडून जातोस !!'

'होय ! या पुढें मला या कारखान्यांत काम करावयाचें नाहीं !!'

बर्टन साहेबानें त्याच्या पुष्कळ विनवण्या केल्या. पगार वाढवीन, तुझें कल्याण करीन, वगैरे आश्वासनें दिलीं पण जेम्स ऐकेना. तेव्हां नाइलाजास्तव त्यानें त्याचा पगार चुकता केला. तो घेऊन जेम्स तडक घरीं निघाला. असें एकाएकीं निघून जावयाला कारण काय झालें तें त्यानें बर्टन साहेबानां कळूं दिलें नाहीं.

लांकूडफोड्या.

'आई ! नोकरी सोडून आलों ! त्या कारखान्यांतील नोकरी बस झाली.'

'बरेच दिवसांनीं भेटलास मला आनंद झाला, पण नोकरी सोडून कां आलास ?' त्याच्या आईनें विचारलें.

'भाडोत्री चाकर रहाण्यापेक्षां, मेहनत केली तर कांहींतरी योग्यता प्राप्त होईल !'

'ह्मणजे ! बर्टनसाहेब कांहीं बोलले वाटतें ?'

'नाहीं, तो फार चांगला मनुष्य आहे !! त्याच्यासारखा मनुष्य मिळायचा नाहीं !!'

'मग काय पगाराबद्दल कांहीं झालें कीं काय ?'

जेम्सनें तिला गेल्या रात्रीची हकीकत सांगून छप्पन डालर्स तिच्या स्वाधीन केले.

'तूं माझ्याकरतां इतके पैसे मिळवून आणलेस हें पाहून मला संतोष वाटला. पण तूं नोकरी सोडण्यांत अमळ उतावीळपणा केला नाहींस का ?'

'तें कांहीं असो, जें झालें तें झालें.'

'बर्टनसाहेब तुझ्यावर इतका लोभ करीत होते, त्याचें मन दुखवणें मला बरें दिसत नाहीं.'

'आणि त्या पोरीनें माझा पाणउतारा केला त्याचें तुला कांहींच वाटत नाहीं?'

'तिच्याशीं आपल्याला काय करावयाचें आहे ! आणि ती तुला लागावें ह्मणून बोलली असेल असें मला नाहीं वाटत ! त्यांतून पगारी नोकर असण्यांत कांहीं कमीपणा नाहीं ! काम करून दाम मिळविण्यांत कमीपणा तो कसला !!' गार्फील्डबाई ह्मणाल्या.

'तसं नाहीं आई ! चाकरी करण्यांत मला कमीपणा मुळीं नाहीं वाटत ! पण ती पोर मला तुच्छ लेखून तोऱ्यानें बोलली, त्याची मला चीड आली. आणि आपण कांहीं तरी मोठेपणा मिळवावा असा मी निश्चय केला आहे !'

'देवाचे दयेनें वाईटांतून चांगलें निघेल अशी मनोदेवता सांगते.'

'मला दुसरी नोकरी पाहिली पाहिजे !'

'घरीं नाहीं रहात !!'

'घरीं राहण्यापेक्षां बाहेर पडलों तर मी अधीक कमाई करून आणीन !'

'बरं ! तुला जसं चांगलं दिसेल तसं कर !'

'आई ! माझ्या मनांतून खलाशाची नोकरी धरावयाची आहे !' जेम्स भीतभीत ह्मणाला.

'काय !!'

'माझ्या मनांत कित्येक दिवस हे विचार घोळत आहेत.'

'हें तूं काय बोलतोस ! मला तर धडकी भरली !!'

'आई ! मी तुझ्या परवानगीवांचून नाहीं जावयाचा !!'

'मी तुला जा ह्मणून कधींच ह्मणणार नाहीं!! मजुरी कर! शेती कर किंवा दुसरं वाटेल तें कर। पण खलाशी हो! असं मी कधींच ह्मणणार नाहीं!!'

'कां बरं!'

'तुला मोठेपणा मिळवावयाचा आहे, तो खलाशी होऊन कधींच मिळणार नाहीं!'

'पण मी कप्तान होईन किंवा एकाद्या जहाजाचा मालक तरी नाहीं होणार कशावरून!'

'तूं एकदां खलाशी झालास ह्मणजे मग तूं कोणत्या पंथाला जाशील आणि कोणत्या नाहीं तें कोणी सांगावं! मला सुख द्यावं असं तुला वाटत असेल तर खलाशी व्हावयाची गोष्ट पुन्हां काढूं नको!'

यावेळीं ही गोष्ट इतक्यावरच राहिली. व जेम्स शेताचें काम पाहूं लागला;' तथापि कोठें कांहीं काम मिळण्यासारखें आहे कीं काय याचाहि त्यानें तपास ठेवला होता. थोड्याच दिवसांत त्याच्या न्यूबर्ग गांवीं कांहीं मजूर, झाडें तोडण्याचे कामावर लावावयाचे आहेत असें जेम्सला समजलें, त्या बरोबर त्यानें तिकडे जाण्याचा बेत केला. त्याच्या मोठ्या बहिणीचें लग्न होऊन ती त्याच गांवीं रहावयास गेली होती. ह्मणून त्याच्या आईनेंहि त्याला तिकडे जाण्याची परवानगी मोठ्या आनंदानें दिली.

तेथें गेल्यावर अमुक काम करून द्यावें आणि पन्नास डालर्स घ्यावे असें ठरवून तो कामाला लागला. जेवणाखाणाची व्यवस्था त्यानें आपल्या बहिणीकडे लाविली होती.

दुर्दैवानें जेम्स काम करीत असे त्याच्यासमोरच एक मोठा विस्तीर्ण तलाव असून त्याच्या निळ्या रंगाच्या शांत पाण्यावर नेहमीं गलबतें, मचवे, पडाव, होड्या वगैरे शिडें उभारून डौलानें जातांना दिसत; जेम्सचें लक्ष त्यांकडे वेधून कादंबऱ्यांतून वाचलेल्या सफरींची त्याला आठवण होई आणि दर्यावर्दी बनण्याची त्याची उत्कंठ प्रबळ होऊन तो काम सोडून विचार करीत उभा राही. त्याचेबरोबर दुसरेहि बरेच मजूर तेंच काम करीत असत; त्यांमध्यें एक जर्मन होता. हा हुषार होता पण काम सावकाश करीत असे आणि त्याच्या कुऱ्हाडीचा घावही फारसा झणझणीत नसे; असें असून आठवड्याचे शेवटीं जेम्स पहातो तों त्याचें आणि आपले काम सारखेंच झालेलें. जेम्सला आश्चर्य

वाटलें. हा कामांत आपल्यापेक्षां मंद असून त्यानें आपल्याबरोबरीन काम केलें कसें, हा प्रश्न जेम्सचे मनांत घोळूं लागला. ही गोष्ट त्यानें आपले बहिणी-जवळ काढली, तेव्हां ती ह्मणाली, 'त्याच्या कुऱ्हाडीचा घाव तुझ्यापेक्षां अधिक; जोरानें पडत असेल.'

'छे! बिलकूल नाहीं !! पण आज मी याचें कारण काय तें शोधून काढीन असें उत्तर देऊन जेम्सनें त्या दिवशीं त्या जर्मन मनुष्याचे काम करण्याचे पद्धतीवर लक्ष ठेविलें. तेव्हां त्याला आढळून आलें कीं, जर्मनाचे घाव आपल्या इतके जोरदार नसतात आणि जलदहि पडत नाहींत पण आपला वेळ तला-वावरील जहाजें पहाण्यांत व मनोराज्य करण्यांत जातो आणि जर्मन सकाळ-पासून संध्याकाळपर्यंत धिमेपणानें काम करीत रहातो; त्या दिवसापासून धिमे-पणानें सारखें काम करीत रहाण्याचें महत्व त्याचे मनावर चांगलेंच ठसलें.

संध्याकाळीं जेम्सनें आपले बहिणीजवळ आपण तलावावरील तारवें पहात वेळ गमवीत होतों' असें कबूल करून 'मला दर्यावर्दी होण्याची फार आवड आहे ' असें ह्मटलें.

'तूं खलाशी होणार! मला नाहीं खरें वाटत! तूं थट्टेनें बोलत आहेस झालें !!' त्याची बहीण उद्गारली.

'नाहीं! खरंच एकाद्या गलबताचा कप्तान व्हावं अशी माझी फार इच्छा आहे.'

'तूं कप्तान होणार ?'

' आपला एक पूर्वज कप्तान नव्हता का ?'

' होय ! पण तो आपल्या देशाकरितां लढत होता.'

' माणसें मारून कप्तान होण्यापेक्षां दूर देशांतल्या मालाची ने आण करून कॅप्टन होण्यांत कमीपणा आहे वाटतें ?'

' तूं जन्मभर लांकूडतोड्या राहिलास तरी चालेल पण खलाशी होऊं नको! आई सुद्धां तुला असंच सांगेल !!' बहिणीनें निक्षून सांगितलें.

खलाशी ह्मणजे अडाणी, उडाणटप्पू आणि हलके लोक!! ज्याला दुसरा कोणताच धंदा होत नाहीं त्यानें खलाशी व्हावें! खलाशांची संगत ह्मणजे अगदीं हलके लोकां-ची अशी सर्व लोकांची समजूत होती, आणि ती सकारणहि होती; पण जेम्सला

जगाचा फारसा अनुभव नसल्यामुळें आणि कोणताहि धंदा प्रामाणिकपणें केल्यास त्यांत कमीपणा नाहीं असें त्याचें मत असल्यामुळें, सर्वजग आपल्याला खलाशी होऊं नको असें कां ह्मणतात, हेंच त्याला कळेना वास्तविक त्याला सर्वजण खलाशी होऊं नको ह्मणून सांगत, याचें कारण खलाशाचा धंदा हलका ह्मणून नव्हे ! खलाशी अगदीं हलके, व्यसनी, उडाणटप्पू असतात, महिनेच्या महिने, किंबहुना वर्षंच्या वर्षं समुद्रावर रहावें लागत असल्यामुळें त्यांना चांगले रीतरिवाज लागत नाहींत, घरें दारें करून नीतीनें राहतां येत नाहीं; ह्मणूनच खलाशाच्या धंद्याबद्दल सर्वांचे मनांत विपरीत भाव होता.

त्याच्या बहिणीजवळ थोडींशीं बुकें होतीं आणि त्याच्या मामाजवळहि कांहीं बुकें होतीं, तीं वाचण्यांत त्याचा रात्रीचा वेळ जाऊं लागला. हीं बुकें बर्टनसाहेबांकडील बुकांप्रमाणें तरुणांचीं मनें उच्छृंखल करणारीं नसून, मनाचा जोम व ज्ञान यांची वाढ करणारीं होतीं. त्यांची त्याला गोडी लागून तो रात्रीं बराच वेळपर्यंत तीं वाचीत जागत बसे. दिवसा कामांत लक्ष व रात्रीं पुस्तकें वाचण्याची गोडी, यामुळें खलाशी होण्याचा नाद तात्पुरता मागें पडला.

हें लांकुडफोड्याचें काम खलास करून परत घरीं आल्यावर त्याला गवतकापणीचें काम मिळालें; पण या ठिकाणीं त्याला बुकें मात्र मिळालीं नाहींत. पहांटे उठून मालकाबरोबर कामाला लागावें आणि बरीच रात्र पडेपर्यंत काम करून घरीं आल्यावर जेऊन खाऊन निजावें; असाच त्याचा येथें कार्यक्रम होता.

या ठिकाणींहि खलाशी होण्याची त्याची इच्छा त्याला चैन पडूं देईना ! एके दिवशीं तो आपले धन्याजवळ ह्मणाला, 'मी जर दर्यावर्दी झालों तर बरें नाहीं का होणार ? तुमचें मत काय आहे ?'

'दर्यावर्दी ? दर्यावर्दी काय !!' त्या शेतकरी गड्यानें विचारलें.

'मी जर खलाशाची नोकरी धरली तर !!'

'तूं जर माझा मुलगा असतास तर पुन्हा असले शब्द तोंडावाटे काढूं नको असें बजावलें असतें.' त्या साध्या आणि सरळ शेतकऱ्यानें उत्तर दिलें.

जेम्स निरुपायानें गप्प बसला. पुढें चार महिने तेथें काम केल्यावर तो परत घरीं आला.

खलाशी.

जेम्स घरीं आल्यावर हिंवाळाभर शाळेंत जात असे. नंतर उन्हाळ्यांत मिळेल तें काम करून तो शेतीचें काम पाहूं लागला. पण त्याचें चित्त कामाकडे नाहीं हें त्याचे आईचे लक्षांत यावयास उशीर लागला नाहीं. याला खलाशी होण्याची उत्कंठा लागली आहे असा तिनें तर्क केला आणि तो खरा होता; त्याच्या मनांत तेच विचार घोळत होते व त्याची उत्कंठा अधीकच प्रज्वलीत होत होती; शेवटीं त्याच्यानें रहावेना. तेव्हां एके दिवशीं तो आपल्या आईला ह्मणाला 'आई! दर्यावर्दी बनून सफरी करण्याची मला किती उत्कंठा लागली आहे याची तुला कल्पना नाहीं!!

'जेम्स! तुझ्या मनांतून कोणत्या देशाला जावयाचें आहे?' आई एकदम साफ नको ह्मणेल असें त्याला वाटत होतें, पण हा प्रश्न ऐकून आईचें मन बदललें असावें असें त्याला वाटूं लागलें. पण तसें नव्हतें, ती शहाणी बायको होती, आतां साफ नको ह्मणण्यांत अर्थ नाहीं हें ती समजून चुकली होती, ह्मणून तिनें असा प्रश्न केला होता.

' अमक्याच ठिकाणीं जावयाचें असें कांहीं नाहीं; नानादेश पहाण्याकरितां कोठें तरी जावयाचें!!' जेम्सनें उत्तर दिलें.

' तुझ्यासारख्या हुशार मुलाला कोठें जावयाचें आहे हें कळूं नये हें मोठें आश्चर्य आहे. मला जर जावयाचें असतें तर कोठें जावयाचें हें मी पहिल्यानें ठरविलें असतें. तुला यूरोपांत जावयाचें, का आफ्रिकेंत जावयाचें कीं एशियांत जावयाचें हें तूं कांहींच ठरवलं नाहींस!'

' मला कोठें तरी लांबच्या सफरीला जावयाचें आहे!'

' आणि अर्धी मजल गांठली नाहीं तोंच कंटाळून जावयाचें आहे!! मुलांची गोष्ट अशीच असते! त्यांना आपला उद्देश काय हेंच कळत नाहीं.'

' पण मला कळतो! माझा उद्देश काय हेंच मी तुला सांगत आहे! माझे मनांत दर्यावर्दी व्हावयाचें आहे! मी कांहीं दिवस पाहीन आणि तें काम मला आवडलें नाहीं तर सोडून देईन.'

' पण तुला वाटतं तितकं हें सोपं नाहीं. समज तूं चिन देशास निघाला असलास तर तुला मधूनच परत फिरून घरीं येतां येणार नाहीं; मग आईचं

ऐकलं असतं तर बरं झालं असतं असं तुला वाटेल.'

' अनुभव घेतल्यावांचून माझी खात्री होणार नाहीं ! मात्र तुझी परवानगी घेतल्यावांचून मीं कधींच जाणार नाहीं !!'

' आपल्या जवळच्या एरीतलावांत गलबतें चालतात त्यांतल्या एकावर तूं राहिलास तर नाहीं का चालणार ! समज तुला तें काम आवडलं नाहीं तर घर जवळच असल्यामुळं हवं तेव्हां परत येतां येईल !!'

'तसं करावयाला तुझी परवानगी आहे तर ?' जेम्स उल्हासानें ह्मणाला.

' तुझी इच्छाच आहे, तेव्हां लांब जाण्यापेक्षां निदान जवळ असलेला बरा !

पडल्या फळाची आज्ञा घेऊन जेम्सनें निघण्याची ताबडतोब तयारी केली. त्याच्या आईनें त्याला अश्रूनीं न्हाणून निरोप दिला. जेम्स मात्र मोठ्या उत्साहानें निघाला, तो दुपारला सतरा मैल चालून तलावाजवळ येऊन उभा राहिला. समोरच एक गलबत दिसलें, त्यावर जाऊन त्यानें एखादा खलाशी पाहिजे काय ह्मणून चवकशी केली. ' कप्तान वर येईल त्याला विचार !' एका खलाशानें उत्तर दिलें.

जेम्सनें पुस्तकांतून कप्तानाचें वर्णन वाचलें होतें, त्यावरून चांगला सशक्त व भव्य असा एखादा संभावीत मनुष्य आपल्या नजरेस पडेल असा विचार करीत तो उभा आहे तों त्याच खलाशानें 'कप्तान आला' असें जेम्सला सुचविलें. इतक्यांत कोणीतरी एका खलाशाच्या आंगावर ओरडून भलत्यासलत्या शिव्या देत आहे असें जेम्सचे कानीं आलें. हा काय प्रकार आहे असा विचार त्याचे मनांत येतो तोंच दोन पायांवर पिंप ठेवावें त्याप्रमाणें पोट व पिंपावर लहान छिद्र-तोंड-असतें तसें आऽ पसरलेलें लहानसें तोंड असलेला एक मनुष्य वर आला. दारु पिऊन तर्र झाल्यामुळें तोंडांतून स्पष्ट शब्द येत नव्हता तरी अभद्रशब्दांचा बंदुकीच्या गोळ्याप्रमाणें त्याच्या तोंडून सारखा वर्षाव होत होता. या पशुतुल्य मनुष्याला भेटूं नये असें जेम्सला वाटूं लागलें, इतक्यांत तो जेम्सचे समोरच येऊन उभा राहिला; तेव्हां जेम्सनें धीर करून 'कप्तानसाहेब' असे शब्द उच्चारले. त्याबरोबर 'तुला काय पाहिजे' ह्मणून त्यानें प्रश्न केला.

'एखादी खलाशाची जागा असेल तर—'

'असली तरी तुझा काय उपयोग ! येथून एकदम चालता हो !! नाहींतर

तुला खालीं फेंकून देईन.' जेम्स तेथें गेल्याबद्दल दिलगिरी दाखवूं लागला; त्या बरोबर अधिकच चवताळून 'चालता हो ! नाहीं तर ठार करीन ! तुझ्यासारखा निरुपयोगी मनुष्य ठेवून माझें गलबत काय समुद्रांत बुडवून घेऊं?' असें ह्मणत अभद्र शब्दांचा वर्षाव करीत दांत ओंठ खाऊन मुठी वळून तो जेम्सला ठोसे लगावयाला आला.

जेम्स मुकाट्यानें चालता झाला. आपली अशी पूजा होईल असें त्याच्या स्वप्नांतहि नव्हतें. त्यानें खलाशी व कप्तान यांच्या गोष्टी पुस्तकांतून पुष्कळ वाचल्या होत्या पण अशा मासल्याचा कप्तान त्याला कोठेंहि आढळला नव्हता. पुस्तकांत वर्णन असतें तशीच माणसें जगांत असतात असें नाहीं, हा विचार आज प्रथमतःच त्याचे मनांत आला. एकाअर्थीं झालें हें चांगलेंच झालें. त्या योगानें जेम्सचे दर्यावर्दी होण्याचे उत्सुकतेवर बरेंच विरजण पडलें.

जेम्स एका लांकडाच्या राशीवर बसून बरोबर आणलेली भाकरी खाऊं लागला.

'कप्तान खालून रागावून आला होता आणि मी देखील अगदीं खेड्यांतून आल्यामुळें निरुपयोगी वाटलों असेन.' असा विचार करून त्यानें आपल्या मनाचें थोडेसें समाधान करून घेतलें आणि भाकरी खाऊन झाल्यावर तो आतां कोठें जावें असा विचार करीत इकडे तिकडे फिरूं लागला. इतक्यांत 'जिमी ! जिमी !!' असे शब्द त्याचे कानीं पडले. त्यानें मागें वळून पाहिलें.

'जिमी तूं इकडे कोणीकडे आलास !!' त्याच्या चुलत भावानें एका पडावावरून विचारलें.

'कोण ! अमास !!' असें ह्मणून वर चढून जेम्सनें त्याचे बरोबर हस्तांदोलन केलें.

जेम्सनें इकडे येण्याचें कारण सांगितल्यावर त्यानें विचारलें 'मग कांहीं जमलं का ?'

'नाहीं अजून'

'कोणाची भेटबीट घेतलीस ?'

जेम्सनें आपल्या पहिल्याच मुलाखतीची हकीगत सांगितली. त्यावर अमास ह्मणाला 'कांहीं कप्तान जरा करडे असतात.'

'करडे ! हा करडेपणा !! मी तर याला पशुवृत्ति ह्मणतों. त्याची आकृति

मनुष्यासारखी आहे पण तो निव्वळ राक्षस आहे !!'

'अशा मनुष्याच्या हाताखालीं राहणें तुला आवडणार नाहीं!!' अमास ह्मणाला.

'बिलकूल नाहीं ! त्यापेक्षां मी जन्मभर लांकूडतोड्याच राहीन !!'

'तूं एरीतलाव आणि ओहिओनदी यांमधल्या कालव्यांतून फेऱ्या करणाऱ्या पडावावर रहातोस ?

'तें मला सांगतां येत नाहीं ! पडावावर राहिलों तर पुढें मागें गलबतावर काम करावयास सोपें जाईल का ?'

'होय कांहींसें सोपें जाईल !!'

'मग रहातों !! तुमच्या पडावावर मनुष्य पाहिजे वाटतें ! कप्तान कोण आहे !!'

'मीच कप्तान !!'

'काय ! अमास ! तूं कप्तान !!!'

'होय ! मी तुला आपल्या पडावावर मोठ्या खुशीनें ठेवीन! '

जेम्स दरमहा बारा डालर्स (साडेसदतीस रुपये) पगारावर राहिला. दुसऱ्याच दिवसापासून त्यानें खलाशाचें काम करण्यास सुरवात केली.

त्या वेळचे खलाशी ह्मणजे असभ्य, गांवढळ, व्यसनी, नीतिभ्रष्ट असत. दारू व तंबाखू यांवांचून त्यांचें चालतच नसे. धर्म आणि नीति ह्मणजे निवळ त्यांच्या थट्टेचे विषय ! जो खूप दारू पिईल व अत्यंत अश्लील गाणीं गाईल त्याची वाहवा होई ! असे लोक जेम्सला कितीसे आवडणार ! आणि एका नवीन जगांतच आल्याप्रमाणें त्याला वाटूं लागलें.

सुरवातीलाच जेम्स पाण्यांत पडला, तो सुरक्षित वर येतो कीं नाहीं याची वानवाच होती पण दुसऱ्या खलाशांनीं चपळाई करून त्याला वर घेतलें. मग कांहीं दिवस सर्व खलाशांना हा एक थट्टेचा विषय होऊन बसला होता. एकानें थट्टेनें विचारलें, 'जेम्स, तूं इतक्या उजाडत पाण्यांत कशाला उतरला होतास?'

'स्नान करायला.' जेम्सनें उत्तर दिलें. त्यावरोवर हंशा पिकला.

त्यांचा पडाव नीटपणें चालू झाल्यावर त्याच्या चुलत भावानें त्याला ह्मटलें, 'तूं शाळेंत जाऊन काय शिकलास तें पाहूं ! मी तुला कांही प्रश्न विचारतों. मी कांहीं दिवस एक शाळा घातली होती हें तुला ठाऊक आहेच.'

'हो ! खुशाल विचार! पण फारसे अवघड प्रश्न विचारूं नको हो.' असें

ह्मणून भूगोल, गणीत, व्याकरण वगैरे विषयांतील विचारलेल्या सर्व प्रश्नांचीं उत्तरें जेम्सनें बरोबर दिलीं.

हें पाहून अमास ह्मणाला, 'जिमी तूं हुषार आहेस असं मी ऐकलें होतें ह्मणूनच मुद्दाम तुला प्रश्न विचारले. तूं आपल्या कुटुंबाचें नांव राखशील यांत शंका नाहीं!!'

'आतां मी तुला कांहीं प्रश्न केले तर कांहीं हरकत आहे.' जेम्सनें विचारलें.

'वाटेल तितके विचार!!' असें त्यानें उत्तर दिलें खरें; तरी पण त्याला जेम्सच्या एकाही प्रश्नाचें उत्तर देतां आलें नाहीं. तेव्हां अखेरीस तो ह्मणाला, 'जिमी तुझी इतकी तयारी झाली असेल अशी माझी कल्पना नव्हती. तुझ्या-सारख्या तैलबुद्धीच्या मुलानें असें खलाशाचें काम करीत रहाणें ह्मणजे बुद्धीचा अपव्यय करणें आहे.'

'खरंच का तुला असें वाटतें!!'

'खरोखरच! माझं ऐकशील तर तूं असा रखडत पडूं नको.'

'मग मी काय करावें असें तूं ह्मणतोस!!"

'एखाद्या खेडेगांवीं हिंवाळ्याच्या सुटींत शाळा चालव आणि शाळेंत जात जा. पुढें वर्ष दोन वर्षीं एखाद्या हायस्कुलांत तुला शिक्षकाची जागा मिळेल. मग तुला हवं तितकं शिकतां येईल.'

'हें बोलणें खरें आहे पण करणें कठीण आहे! त्यापेक्षां मी एखाद्या जहा-जावर खलाशी राहून दर्यावर्दी झालों तर!!'

'खरं विचारशील तर हा धंदा खडतर व खराब आहे! तुझ्यासारख्या बुद्धिमान मुलानें जहाजावर जन्म घालवणें ह्मणजे निवळ मूर्खपणा आहे! माझें ऐकशील तर तूं हा धंदा एकदम सोडून दे!!'

'पण जन्मभर मी खलाशीच रहाणार नाहीं. मी पुढें मागें कप्तान होईन!'

'कप्तान झालास तरी देखील त्यांत कांहीं विशेष आहे असें नाहीं; पुढें या धंद्यांत पडल्याबद्दल तुझा तुलाच पश्चात्ताप होईल!!'

'मला या धंद्याची हौस किती आहे याची तुला कल्पना नाहीं. आई कांहीं केल्या परवानगी देईना! शेवटीं एरी तलावांतील गलबतावर रहाण्याची पर-वानगी तिनें मोठ्या कष्टानें दिली!!'

'तुझी आई शहाणी आहे! तुझ्यासारख्या बुद्धिवान् मुलाला योग्य असाच

धंदा तूं करावास अशी तिची इच्छा आहे.' तुझ्या हटामुळें तिनें तुला परवानगी दिली. पण जेम्स 'हेडमास्तर किंवा प्रोफेसर होतां येण्यासारखें असतां खलाशी होणें केवळ मूर्खपणाचें आहे!'

'अमास खरोखरच तुला असें वाटतें?'

'ह्मणजे तुला शंका आहे कीं काय! मी जर तुझ्या जागीं असतों तर हिंवाळ्यांत एखादी शाळा शिकवून पावसाळ्यांत शाळेंत गेलों असतों. पुन्हां उन्हाळ्यांत खर्चापुरते पैसे मोलमजुरीवर मिळवितां आले असते!!'

'जेम्स विचार करूं लागला! अमास ह्मणतो हेंच खरें! ईश्वरानें जर आपल्यास उत्तम बुद्धि दिली आहे तर ती फुकट घालवणें मूर्खपणाचें आहे. शिवाय हा ह्मणतो असेंच सर्वजण सांगत आले पांचां मुखीं परमेश्वर. याप्रमाणें त्या दिवसापासून जेम्सचे विचार निराळ्या दिशेला वाहूं लागले. पुढें एके दिवशीं तो कांहीं काम करीत असतां एका खलाशाची टोपी जेम्सचा धक्का लागून पाण्यांत पडली. 'चुकून धक्का लागला, माफ कर.' असें जेम्स ह्मणाला, पण तो खलाशी चिडून जेम्सला पाण्यांत लोटण्याकरतां धांवून आला. जेम्सनें सावधगिरीनें त्याला दाबून धरलें व त्याला जाग्यावरून हालूं दिलें नाहीं. "जेम्स लगाव तडाखे!!" असें दुसरे खलाशी ह्मणूं लागले; पण आपल्या तावडींत सांपडल्यावर त्याला मारणें जेम्सला बरें वाटलें नाहीं. 'हरलों' असें कबुल करतांच जेम्सनें त्याला सोडून दिलें.

लवकरच जेम्सला अनुभवानें आढळून आलें कीं, खलाशी लोक अडाणी, व्यसनी व अनीतिमान असतात. याबद्दल त्याला वाईट वाटे. संधी साधून तो आपल्या बरोबरीच्या सोबत्यांना आपलें वर्तन सुधारण्याविषयीं उपदेश करी! त्याचें स्वत:चें वर्तन उत्तम असल्यामुळें त्याचे उपदेशाचा थोडा बहुत परिणाम झाल्यावांचून रहात नसे; पण तो तात्पुरताच! तथापि खलाशांचे मनांत जेम्सबद्दल आदर उत्पन्न होऊं लागला.

या पडावावर असतांना जेम्सला वाचावयाला बुकें मिळत नसत; तथापि त्याला अनुभवानें व निरीक्षणानें जगाचें बरेंच ज्ञान झालें. जेम्सचें पाण्यावर प्रेम होतें कीं पाण्याचें जेम्सवर होतें, कोणाला ठाऊक! पण इतकें खरें कीं दोन तीन महिन्यांत तो चौदा वेळां पाण्यांत पडला. तो नवशिका ह्मणून किंवा आंग सांवरेना ह्मणून तो पाण्यांत पडे असें मात्र नाहीं. कोणतेंहि काम

करूं लागलें ह्मणजे सर्व लक्ष त्या कामाकडे लावावयाचें असा त्याचा स्वभाव असल्यामुळें त्याचें आपल्या सुरक्षितपणाकडे लक्ष रहात नसे; ह्मणूनच तो असा वारंवार पडे!

जेम्स चौदाव्यानें पडला त्यावेळीं तो केवळ दैव योगानेंच वांचला. रात्र काळोखी होती. पाऊस पडत होता. गार वारा वहात होता. अशा वेळीं **जेम्स** झोपेंतून उठून काम करूं लागला. तो एक दोरखंड ओढीत होता. तें कशाला तरी अडकलें. **जेम्सनें** तें जोरानें ओढलें त्याबरोबर तें एकदम सुटलें. पण **जेम्सचा** तोल जाऊन तो खालीं काळ्याभोर गार पाण्यांत पडला. पडाव वेगानें पुढें जात होता, सर्व खलाशी स्वस्थ झोंप घेत होते, वारा पाऊस जोराचा असल्याळें तो पाण्यांत पडल्याचा आवाज कोणाचेच कानीं आला नाहीं. अशा स्थितींत त्याला जगण्याची आशा दिसेना! इतक्यांत सुदैवानें त्याचे हातीं दोरखंड लागलें. त्याला धरून तो पडावावर चढला; मग पहातो तों त्या दोरखंडाचें टोंक एका फटींत अडकलें होतें, त्या आधारावरच **जेम्स** वर चढला. जर कां तें निसटलें असतें तर **जेम्सचीं** शंभर वर्षें भरल्यासारखींच होतीं.

दोरखंडाचें टोंक एका फटींत निसटतें अडकून राहिल्यामुळें वांचलों ही ईश्वराची मोठी कृपा होय असें त्याला वाटूं लागलें. ईश्वराचे मनांतून मी जगावें असें आहे; तर मी खलाशाचा धंदा पतकरून आयुष्याची माती करणें योग्य नव्हे! आज पासून दर्यावर्दी होण्याचा विचार सोडून शिक्षणाचे मार्गे लागावयाचें असा त्यानें त्याच वेळीं निश्चय केला. त्याबरोबरच त्याला त्याच्या प्रेमळ आईची आठवण झाली. आपल्याला ईश्वरानें सुखी ठेवावें ह्मणून ती दररोज ईश्वराची करुणा भाकीत असेल आणि तिच्याच हांकेला हांक देऊन ईश्वरानें आपलें रक्षण केलें असावें. अशा प्रेमळ आईचें मन दुखवून आपण आलों हें बरें केलें नाहीं; आतां यापुढें तिला यत्किंचितहि दुखवावयाचें नाहीं. आतां ह्या धंद्याला कायमची रजा द्यावयाची! असें त्यानें ठरवलें.

या नंतर थोड्याच दिवसांनीं त्याला हिंवताप येऊं लागला, आणि काम करण्याची शक्ति नाहींशी झाली; तेव्हां ही संधी बरी आहे असा विचार करून अमासला आपला बेत कळवून तो ह्मणाला 'तुझ्या हाताखालीं माझे दिवस मौजेनें गेले पण तुझ्या उपदेशाप्रमाणें वागण्याचा मी निश्चय केला आहे.

' फार उत्तम ! तुला अमळ बरं वाटलं ह्मणजे पहिल्यानें पुढें शिकावयाला सुरवात कर !!'

जेम्सनें बरेच दिवसांत घरीं खुशालीचें पत्र पाठविलें नव्हतें ! आपण हें बरें केलें नाहीं ! मी फिरतीवर असल्यामुळें पत्र पाठविण्यास सवड झाली नसेल असें आई समजेल हें खरें, तरी पण आपण मनांत आणलें असतें तर त्यांतूनहि पत्र पाठवितां आलें असतें ! आई काळजी करीत असेल ! आतां ती काय बरें करीत असेल ! आपला प्रिय मुलगा एकदम आलेला पाहून तिला किती आनंद होईल. इत्यादि विचार करीत तो कसा बसा घराजवळ येऊन ठेपला. तापाच्या अशक्तपणामुळें तो अगदीं थकून गेला होता ! त्याला आतां पुढें पाऊल टाकण्याचेंहि अवसान राहिलें नव्हतें !

घराजवळ येतांच खिडकींतून दिव्याचा उजेड दिसूं लागला. त्याचें अंतःकरण उत्सुकतेनें धडधड उडूं लागलें. आई काय बरें करीत असेल ! असा विचार करीत तो पुढें गेला तों त्याची आई गुडघे टेंकून ईश्वराची प्रार्थना करीत आहे असें खिडकींतून त्याचे नजरेस पडलें. ती आपल्याबद्दलच प्रार्थना करीत असेल असा विचार त्याचे मनांत येतो तोंच ' देवा, दयाकर ! आणि आपल्या या दीन दासीच्या मुलाला सुखी राख !!' हे शब्द त्याचे कानीं पडले. त्याला गहिंवर आला; तो तडक आंत गेला. दोघांनाहि प्रेमाचें भरतें आलें. त्या भेटीचें वर्णन कोणाच्या लेखणीला करतां येईल !!!

दिशा बदलली.

दोघांचीं मनें किंचित स्थिर झाल्यानंतर 'जिमी ! तूं असा आजाऱ्यासारखा काय दिसतोस.' गार्फील्डबाईनें काळजीयुक्त स्वरानें विचारलें.

'मला बरं नाहीं ह्मणूनच मी घरीं आलों ? मला अगदीं शक्ति नाहींशी झाली आहे ! चालत येताना मी अगदीं थकून गेलों, असें ह्मणून त्यानें घराहून निघाल्यापासून जें जें घडलें तें सर्व सविस्तर आपल्या प्रेमळ मातेला सांगितलें; त्याच्या जिवावरचे प्रसंग गेलेले ऐकून विशेषेंकरून शेवटचा प्रसंग ऐकून, तिचे नेत्रांतून अश्रुबिंदु बाहेर आले ! 'देवानें माझ्या करुणवाणीला हांक देऊन तुला सुखरूप परत आणिलें !

' होय ! आई खरंच ! त्या दिवशीं मी वांचलों तो केवळ ईश्वरी कृपेमुळेंच

वांचलों. जेम्सनेंही भक्तिपूर्ण अंतःकरणानेंच उत्तर दिलें.

नंतर तो फार थकला आहे असें पाहून तिनें त्याला थोडें खाऊं घालून निजविलें! रात्रीं त्याला स्वस्थ झोंप लागली. दुसऱ्या दिवशीं सकाळीं त्याला अंमळ बरें वाटूं लागलें. तो बरेच दिवसांत घरीं आला होता! आज त्याला घर, बगीचा, शेत यांवर नजर टाकण्याची फार उत्कंठा लागली होती. लहानपणापासून ज्या जागीं आपण वाढतों त्या जागेवर एक प्रकारचें प्रेम जडलेलें असतें, तेथील झाडें झुडपेंहि आपल्याला आवडतात; तेथील प्रत्येक वस्तु आपण सुखानें घालविलेल्या दिवसांची आठवण देत असते. जेम्स या आपल्या लहानपणच्या प्रियवस्तूंचें दर्शन घेऊन आला. त्याच्या आईनें त्याच्याकरितां कांहीं खावयाला करून ठेविलें होतेंच. कांहीं घरगुती औषधेंहि तिनें त्याला दिलीं. संध्याकाळपर्यंत त्याला चांगलें बरें वाटूं लागलें.

परंतु त्याला दुसऱ्या दिवशीं सणसणून ताप आला. 'बाळ तुला भारी ताप आला आहे! मला वाटतं डॉक्टरला आणावा.' गार्फील्डबाई ह्मणाल्या.

'आण बापडा !!' जेम्सनें उत्तर दिलें.

शेजारच्या गांवचा डाक्टर आला. त्याच्या उपचारानीं बरें तर वाटलें नाहींच पण उलट त्रास मात्र बराच झाला. जेम्सला बरेच दिवस अंथरुणांत पडून रहावें लागलें. त्याला हा असा अंथरुणावर पडून रहावयाचा प्रसंग पहिलाच होता. थंडी वाजून ताप भरूं लागला ह्मणजे थरथर कांपावयाचें आणि मग अशक्तपणामुळें दुबळयासारखें दिवसभर अंथरुणावर पडून रहावयाचें! यापेक्षां लांकडें फोडणें किंवा सुताराच्या हाताखालीं रेघा मारण्याचें काम करणें शतपट चांगलें असें त्याला वाटे.

'तूं घरीं आलास ह्मणून बरं झालं !!' त्याची आई उद्गारली.

'हो! बाकी मी अजारी पडलों नसतों तरी लवकरच घरीं येणार होतों.'

'मग तूं ती नोकरी सोडणार होतास तर!'

जेम्सनें अमॉसचें व त्याचें झालेलें बोलणें सविस्तर सांगितलें. 'मी तुला हें पहिल्यानेंच सांगितलें नव्हतें!' त्याची आई सास्मित ह्मणाली.

'त्या दिवशीं ईश्वरानें मला अकल्पित रीतीनें वाचवलं तें माझ्या हातून कांहीं तरी विशेष व्हावं ह्मणूनच वांचवलं असावं !!'

'माझ्या भक्तीला ईश्वर पावेल तर तुला शिक्षण मिळून तूं शिक्षक किंवा

(ख्रिस्ती) धर्मगुरु झाल्यावांचून रहाणार नाहींस ! मग माझ्या सर्व आशा सफळ होतील !!'

'आणि मी वकील झालों तर !'

तूं ईश्वराला भिऊन वागशील तर वकील झालास तरी हरकत नाहीं. मात्र दुराचारी वकील नि खलाशी सारखाच !!'

ईश्वर आपल्या मुलाकडे कृपा दृष्टीनें पहात आहे, अशी गार्फील्ड बाईच्या मनाची दृढ समजूत झाली. त्या रोज अधिकाधिक भक्तिभावानें परमेश्वराला आळवूं लागल्या. दिवसामागून दिवस आणि आठवड्या मागून आठवडे गेले. जेम्स बहुतेक बरा होत आला होता, इतक्यांत हिंवाळ्यांतील शाळा सुरू झाली. यावर्षीचे त्यांच्या गांवच्या शाळेंतील मास्तर तरुण, हुषार, तरतरीत उद्योगी व धार्मीक असून त्याला मुलांचे हिताची फारच कळकळ होती. गार्फील्डबाईनीं त्यांची ओळख करून घेऊन पुढें शिकण्याविषई जेम्सचें मन वळविण्याची त्याला विनंती केली. त्यानें हें काम मोठ्या आनंदानें पतकरलें.

'तूं मास्तरांसारखं करशील तर पहा ! ते स्वतःच्या बळावर शिकत आहेत. हिंवाळ्यांत शाळा शिकवून ते खर्चापुरते पैसे मिळवतात ! मला वाटतं तूं झटून अभ्यास करशील तर पुढल्या हिंवाळ्यांत. तुला एखाद्या शाळेंत मास्तर होतां येईल; आणि मग पुढें शिकावयाला तुला अडचण पडणार नाहीं.'

'पण हा धंदा करून मला सुखासमाधानानें रहातां येईल असें वाटत नाहीं. मला दर्यावर्दी होण्याची पुन्हा हौस वाटूं लागली आहे. काय असेल तें असो पण गलबत नजरेस पडलें म्हणजे माझें हृदय उचंबळून येतें.'

'पुन्हा पडावावर नोकरी धरावयाचा किंवा गलबतावर खलाशी व्हावयाचा तुझा विचार नाहींना ?'

'तिकडे जाण्यांत अहित नसेल तर मला त्याची फार आवड आहे.'

'त्यांत तुझें हित होणार नाहीं. हें मला उघड उघड दिसत आहे.'

'मी बरा झाल्यापासून पुन्हां मला समुद्रपर्यटणाची आवड उत्पन्न झाली आहे; आणि हा आवडीचा धंदा सोडल्यानें पुढें पस्तावा तर होणार नाहींना, असे विचार माझे मनांत येऊं लागले आहेत.'

'पस्ताव्याची वेळ कधींच येणार नाहीं ! तूं एकदां अभ्यासाला लागलास म्हणजे तुला समुद्रपर्यटणाची आठवणसुद्धां होणार नाहीं. तूं शाळामास्तर झालास

ह्मणजे पैसा मिळून मानमान्यताही वाढेल. आपण काटकसर करून तुला सुरवातीला पुरेसा पैसा जमवूं.'

'मी विचार करून काय तें ठरवीन! घाई करण्यांत अर्थ नाहीं!।'

'एरी तलावावर किंवा कालव्यांत तूं खलाशाचें काम पतकरलें तर तुला सबंद वर्षभर नोकरी मिळणार नाहीं. हिंवाळ्यांत थंडीनें पाणी गोठून गेलें ह्मणजे तुला चार महिने रिकामा बसण्याची पाळी येईल. त्यापेक्षां पहिल्यानें कांहीं दिवस शीक आणि मग मास्तरकी करतां येऊं लागली ह्मणजे तुला हिंवाळ्यांत मास्तरकी आणि उन्हाळ्यांत खलाशाचें काम अशीं दोन्ही साधतां येतील.'

हें सांगण्यांत गार्फिल्ड बाईचा हेतु असा होता कीं, खलाशी न होण्याबद्दल आजच आग्रह केला तर त्याला पटणार नाहीं; तेव्हां पहिल्यानें त्याला शिकावयाला लावावयाचें; आणि एकदां त्याला शिकण्याचा नाद लागला ह्मणजे आपोआप खलाशी होण्याचा नाद सुटेल.

याला दर्यावर्दी होण्याचा इतका नाद कां हें गार्फिल्ड बाईला मोठें कोडें होतें. पण जेम्सनें बर्टनसाहेबांचे कारखान्यांत असतांना कसलीं पुस्तकें वाचलीं होतीं, हें तिला माहीत असतें तर तिला याचा सहज उलगडा झाला असता. कांहीं मुलें जन्मतःच धाडशी स्वभावाचीं असतात. शौर्य, धैर्य, धाडस, यांच्या गोष्टी त्यांना फार आवडतात आणि त्या जसजशा त्यांचे कानीं पडतात तसतशी त्यांना अशा गोष्टीची अधीकच गोडी लागते. मग त्याचा परिणाम त्यांचे कोंवळ्या मनावर होऊन त्यांना आपण स्वतः अशीं कामें करावीं असें वाटूं लागून त्यांस रात्रंदिवस तोच ध्यास लागतो. जेम्सचें असेंच झालें. सफरी, दरोडेखोर, चांचे यांच्या गोष्टींचा त्याच्या मनावर परिणाम झाला तो कायमचा राहिला. पुढें मोठेपणी देखील त्याची ही गलबतात बसून जाण्याची आवड कायम होती.

मास्तर मधूनमधून त्याचे घरीं येत असत. त्यांनी जेम्सला थोडथोडी धार्मिक विषयांची गोडी लाविली; आणि हळूहळू त्याचे मनांत विद्येचें महत्व बिंबविण्यास सुरवात केली. शेवटीं विद्वान व खलाशी यांचेमध्यें जमीनअस्मानाचें अंतर आहे ही गोष्ट त्याचे मनांत पूर्णपणें ठसून त्यानें शाळेंत जावयाचा निश्चय केला. गार्फिल्ड बाईला फार आनंद झाला व मास्तरांनाही आपण एका मुलाला चांगल्या मार्गाला लावल्याबद्दल समाधान वाटूं लागलें. गार्फिल्डबाई

आनंदानें ह्मणाल्या, 'माझेजवळ कांहीं पैसे आहेत. आणखी थोडे कोठें तरी मिळतील, तेवढ्यांत तुझा चालू खर्च भागेल.'

'मी फावल्या वेळीं काम मिळवून आपला पुढील खर्च चालवीन !!' जेम्स ह्मणाला.

'त्याबद्दल माझी खात्री आहे, मास्तरही असंच ह्मणत होते.'

'आई, वुईलीयम आणि हेन्री नाहीका येणार माझ्याबरोबर शाळेंत.'

'हो ! मला वाटतं येतील !!'

जेम्सचे मावस भाऊ वुइलियम आणि हेन्री हे दोघेहि त्याचेबरोबर निघाले. तिघांनीं एकेठिकाणीं राहून हातानीं जेवण करावयाचें असें ठरविलें होतें.

मध्यंतरीं एका शेजाऱ्याकडे डॉ. राबिन्सन आल्याची जेम्सला बातमी लागली. त्याबरोबर कोणालाहि न विचारतां तो एकदम त्यांचेकडे गेला. अंगावर धडपणीं कपडेहि नाहींत अशा गरीब मुलाला पाहून ते ह्मणाले, 'कोण तूं?'

'माझें नांव जेम्स गार्फील्ड.'

'हं आलं लक्षांत, तुझी आई माझ्या ओळखीची आहे. तूं अगदीं लहान होतास तेव्हां तुलाहि मी पाहिलेला आहे.'

जेम्सनें डाक्टरला एकीकडे नेऊन ह्मटलें 'माझे मनांत बराच विद्याभ्यास करावयाचा आहे. तुह्मीं डाक्टर आहां, तेव्हां मला तपासून माझे हातून अभ्यास होण्यासारखा आहे कीं नाहीं तें सांगा ! होण्यासारखा नसेल तर तसें स्पष्ट सांगा ह्मणजे मी भानगडींत न पडतां दुसरा उद्योग करीन.'

डाक्टरला ही मोठीच जबाबदारी वाटली. पंधरा मिनिटेंपर्यंत त्याला काळजीपूर्वक तपासून तें ह्मणाले 'तुझ्या मस्तकांतील मेंदू उत्तम आहे ! तुझी शारीरिक शक्ति पहिल्या प्रतीची आहे ! तूं मानसिक किंवा शारिरीक श्रम कितीहि केलेस तरी तुला यत्किंचितहि अपाय होणार नाहीं ! तूं पुढें मागें नांव काढशील ! मात्र मेहनत करण्यांत कसूर करूं नये ! आजपासून मी तुझा स्नेहि आहें असें समज !'

जेम्सचा पुढें शिकण्याचा बेत कायम झाला.

'जेम्स ! तुला कपडे नवीन करावयाला हवे होते; पण आहेत त्यांवरच भागवल्यावांचून गत्यंतर नाहीं ! त्याचे कपडे जुने झाले होते. त्याची पाटलोण तर आतां त्याला आंखूड होऊं लागली होती. याच पाषाखांत तो डाक्टर-

कडे गेला होता. त्याला मुळीं दुसरे कपडे नव्हतेच !!

'चालतील हेच !!' जेम्सनें उत्तर दिलें. त्याला उगाच कोरडी ऐट करण्याची इच्छा नव्हती ! आहे त्यांतच त्याला समाधान वाटे ! त्याच्या आईनें इकडून तिकडून अकरा डालर्स (चौतीस रुपये) गोळा केले होते. जेम्स ह्मणाला ' इतके पुरत सध्या ! आणखी लागतील ते मी मिळवीन !!'

हायस्कूल.

जेम्स व त्याचे मावस भाऊ वुइलिअम आणि हेन्री हे हायस्कूल सुरू होण्यापूर्वी एक दिवस घराहून निघाले. हायस्कूल त्यांचे घरापासून दहा मैल होतें. ते हातानींच जेवावयाला करणार होते ह्मणून कपडेलत्ते, भांडींकुंडीं वगैरे बरेंच ओझें प्रत्येकाला घ्यावें लागलें. हें ओझें पाठुंगळीस घेऊन ते पायींच निघाले; पण त्यांचीं मनें उल्हासीत असल्यामुळें त्यांना तो प्रवास मजेचा वाटला.

प्रथमतः हायस्कूलच्या प्रिन्सिपालला भेटून त्यांनीं रहाण्याच्या जागेची तजवीज केली; व दुसऱ्या दिवसापासून शाळेंत जाऊं लागले. अभ्यास नीटपणें सुरू झाला व जेवणाखाणाचेंहि नीट जमलें. जेम्सनें बरोबर आणलेले अकरा डालर्स (चौतीस रुपये) पुस्तकें व दुसरें जरूरीचें सामान घेतल्यावर बहुतेक संपले, तेव्हां एके दिवशीं तो आपल्या मावस भावाला ह्मणाला ' आतां मला कांहीं तरी मिळविलें पाहिजे, नाहीं तर लवकरच दिवाळें निघेल !'

' या लहानशा गांवांत तुला काम कसलें मिळणार !! ' त्याचा भाऊ ह्मणाला.

' सुतार काम ! त्या पलीकडच्या बाजूला सुताराचें दुकान आहे. तेथें नेहमीं काम बरेंच चाललेलें दिसतें ! हजार वांख्यानीं मला तेथें काम मिळेल.'

जेम्स दुसऱ्या दिवशीं त्या सुताराकडे गेला. ' तूं कधीं सुतार काम केलें आहेस ?' त्या सुतारानें विचारलें.

' होय ! मी ट्रीटसाहेबाचे हाताखालीं काम केलें आहे.'

'ट्रीटसाहेब ! ते माझे ओळखीचे आहेत ! तूं काय काय काम केले आहेस?'

' मी पांच सहा कोठारें बांधलीं आहेत ! रंधा मारण्याचेंहि काम मला येतें !'

' तूं स्वतःच्या कमाईवर शिकण्याचा खर्च चालवतोस वाटतें ?'

' हो !'

' तूं शाळा सुटल्यावर ये ! मग पाहीन !!'

'माझें काम पहा ! तुमच्या उपयोगी पडण्यासारखा दिसेन तर मला कामाला लावा ! मी गरीब विद्यार्थी आहें ह्मणून मदत करण्याचे हेतूनें कामावर ठेवीत असाल तर मात्र मला त्याची जरूर नाहीं. धर्मार्थ मदत घेण्याची माझी मुळींच इच्छा नाहीं.'

त्याचा हा बाणेदारपणा पाहून त्यानें **जेम्स**ची वाखाणणी केली, व ह्मणाला शाळा सुटल्यावर ये ! मग काय तें पाहूं !!

जेम्सला त्या सुतारानें कामावर ठेवलें. तो सकाळीं शाळेंत जाण्याची वेळ होईपर्यंत आणि संध्याकाळीं शाळा सुटल्याबरोबर कामावर जात असे. शाळेला सुटी झाली त्यावेळीं सर्व खर्च भागून **जेम्स**जवळ पांचसात रुपये शिल्लक होते.

हायस्कुलांतील लायब्ररीकडे **जेम्स**चें चित्त वेधलें. या लायब्ररींत सुमारें दीडशेंच पुस्तकें होतीं; पण जेम्सनें फारशीं बुकें पाहिलीं नसल्यामुळें त्याला हा संग्रह फारच मोठा वाटला. त्यानें लायब्ररींतील सर्व बुकें तपासून पाहिलीं. परंतु त्यांत त्यानें बर्टनसाहेबांकडे वाचलेलीं किंवा तशा प्रकारचीं बुकें त्याला मुळींच आढळलीं नाहींत, तथापि अभ्यासाला उपयोगी पडतील अशीं पुस्तकें पुष्कळ आहेत हें पाहून त्याला समाधान वाटलें. त्याला दिवसा वेळ सांपडत नसे. तरी तो रात्रीं बराच वेळ अभ्यास करीत व इतरहि कांहीं पुस्तकें वाचीत बसत असे.

हायस्कूलच्या नियमाप्रमाणें प्रत्येक मुलाला महिन्यांतून दोन निबंध लिहावे लागत असत; कधींकधीं हे निबंध मुलांकडून वाचवून घेत. **जेम्स**वर पहिल्यानेच उभें राहून आपण लिहिलेला निबंध वाचण्याची पाळी आली, तेव्हां तो बराच घाबरला. 'निबंध वाचतांना माझे पाय लटलट कांपत होते.' तो वुइलिअमला ह्मणाला.

'तर मग तूं घाबरला होतास वाटतें ?'

'होय ! घावरलों असेंच ह्मटलें पाहिजे !'

'पण तुझा निबंध उत्तम होता. कांहीं मुलें ह्मणत होती कीं, असले कपडे वापरणारा मुलगा असा उत्तम निवंध लिहील अशी आमची कल्पना नव्हती.'

'हें ठीक ! एकीकडे निबंध चांगला ह्मणून माझ्या कपड्यांबद्दल टवाळी करावयाची !! पण मला चांगले कपडे करण्यापेक्षां चांगला निबंध लिहिण्याचें सामर्थ्य आहे. निबंध चांगला लिहावयाला मेहनत आणि सुविचार पुरतात

पण कपडे चांगले करावयाला पैसा लागतो.'

प्रिन्सिपालनीं जेम्सला शाळेंतील डिबेटिंग सोसायटींत (वक्तृत्वमंडळ) जावयाची शिफारस केली. पहिल्यानें भीतभीतच त्यानें बोलावयास सुरवात केली, पण कांहीं दिवशीं तो चांगला वक्ता आहे अशी त्याची वाहवा होऊं लागली. कोणत्याहि विषयावर बोलावयाचें ह्मणजे त्याविषयाची पहिल्यानें मिळेल तितकी माहिती मिळवून उत्तम तयारी करावयाची असा त्याचा नियम असे. हा नियम त्यानें पुढेंहि चालू ठेविला होता आणि ह्मणूनच पुढें मोठेपणीं पार्लमेन्टमध्यें त्याचें चांगले तेज पडूं लागलें.

यानंतर शाळेला सुट्टी मिळाली. सुटींत घरीं आल्यावर त्याचा भाऊ टाम व तो या दोघांनी मिळून आपल्या आईला एक धान्याचें कोठार बांधून दिलें. नंतर तो एका शेतकऱ्याकडे गवत कापण्याचे कामावर राहिला. पुढें सुटी संपे-पर्यंत त्याला एकामागून एक कामें मिळत गेलीं. तीं करून त्यानें डाक्टरचे पैसे द्यावयाचे राहिले होते ते फेडले व कपडे केले. शिवाय कांहीं पैसे त्यानें आपल्या आईलाहि दिले. मात्र त्याला सबंध सुटींत एक दिवसही खेळायला सांपडलें नाहीं.

दिवसभर काम करून जेम्स रात्रीचा वेळही फुकट घालवीत नसे. तो बिज गणिताचीं उदाहरणें सोडवीत बसे. किंवा त्यानें शाळेच्या लायब्ररींतून दोनतीन पुस्तकें आणलीं होतीं तीं वाचीत बसे. याप्रमाणें रात्रंदिवस त्याचें मन कामांत गुंतून गेल्यामुळें त्यानें खलाशाची नोकरी करण्याचें नांवहीं काढलें नाहीं हें पाहून त्याचे आईला समाधान वाटलें.

सुटी संपल्यावर तो शाळेंत जावयास निघाला तेव्हां त्याची आई ह्मणाली. 'थोडेसे पैसे घेऊन जा बरोबर!'

'नको, हे पहा माझेजवळ नऊ आण्याचे पैसे आहेत.' जेम्स हंसत ह्मणाला. 'ते पुरतील तितक्या दिवस पुरतील ! त्यानंतर मी कामाची व्यवस्था लावून आलों आहें ! मला खर्चापुरते पैसे सहज मिळतील. घराहून पैसे नेऊन ते घालवून येण्यापेक्षां घरून कांहीं न नेतां घरीं येतांना पैसे घेऊन येणें बरें !!

' मग पुढच्या सुटींत घरीं येताना पैसे घेऊन येण्याचा तुझा विचार दिसतो तर ! त्याची आई ह्मणाली.

' होय ! आणलेच पाहिजेत ! येत्या हिंवाळ्यांत एखाद्या शाळेंत मास्तरची

नोकरी मिळाली तर घेऊन! जवळ चार पैसे असलेले बरे!!'

'येत्या हिंवाळयापावेतों मास्तरचें काम करण्याइतकी तयारी करणार तर !!' त्याची आई उत्साहानें ह्मणाली.

'विचार तर आहे ! पण जमेल तेव्हां खरें !!'

'जमेल अशी माझी मनोदेवता सांगते ! हिंवाळ्यांत मास्तरची नोकरी करून पैसे मिळवलेस ह्मणजे मग शाळा सुरू झाल्यावर तुला सकाळ संध्याकाळ काम करण्याची जरूर पडणार नाहीं.'

'काम करावं लागलं तरी त्याला मी मुळीं भीत नाहीं. मी चांगला सशक्त आहें ! काम केलें तरी मला कांहीं अपाय होणार नाहीं !!'

शाळा सुरू होऊन अभ्यास नीटपणें चालू झाले. पुढील हिंवाळयांत मास्तरचें काम करावयाचें असा जेम्सचा विचार होता व त्याप्रमाणें त्यानें तयारीहि चालविली होती; तथापि ती गोष्ट त्यानें फारशी कोणाला कळविली नव्हती. जेम्स गरीब आहे हे माहित असल्यामुळें शाळेचे प्रिन्सिपाल त्याचे हिताविषयीं विशेष दक्ष असत. या होतकरू मुलानें पुढें शिकावें अशी त्यांची फार इच्छा होती. ते एके दिवशीं ह्मणाले 'जेम्स तूं हिंवाळयांत शाळेंत मास्तरची नोकरी पतकरलीस तर बरें होईल.'

'मिळाली तर नोकरी धरावयाचा माझा विचार आहे ! माझी आई ह्मणते कीं 'तूं मास्तरची नोकरी धरशील तर तुला पुढें शिकतां येईल.'

'फार उत्तम ! तुझी आई ह्मणते तें खरें आहे ! शिक्षकाचें काम केल्यानें स्वतःचें हित होतेंच पण शिवाय दुसऱ्यांचेंही हित करतां येतें ही गोष्ट विशेष महत्वाची आहे. **मनुष्यजन्म केवळ स्वतःचें पोट भरण्याकरतांच आहे असें मानणें आपलपोटेपणाचें व तिरस्करणीय आहे !!'**

'मला मास्तरची नोकरी मिळेल असें तुह्माला वाटतें का?'

'निःसंशय मिळेल ! दिवसेंदिवस मास्तर जास्त होत आहेत हें खरें पण त्याबरोबर शाळाहि वाढत आहेत आणि मास्तरचें कामही सर्वांनाच साधतें असें नाहीं. तुला तें चांगलें साधेल !!'

'तुह्मी हें कशावरून ह्मणतां ?' आपले अंगी विशेष गुण कोणते आहेत हें समजण्याचे उत्कंठेनें त्यानें विचारलें.

'तुझी तयारी चांगली आहे, ही पहिली गोष्ट ! तुला आपले मनांतले

विचार स्पष्टपणें दुसऱ्याला सांगता येतात. हा गुण या धंद्यात विशेष महत्वाचा आहे. विषयाचे निरनिराळे भाग पाडून प्रत्येक भागाचें सूक्ष्म दृष्टीनें विवेचन करणें हें देखील तुला चागलें साधतें. हा गुणहि चांगला मास्तर ह्मणवून घ्याव-यास अवश्य आहे. शिवाय तुला वर्गांत शिस्तहि राखतां येईल! जो मुलगा आपल्या बरोबरीच्याना आवडतो तो चांगला शिक्षक होतो.

या उत्तरानें जेम्सला पुष्कळच उत्तेजन मिळालें. तो अधीक हौसेनें अभ्यास करूं लागला. या सुमारास त्याचा स्वभाव दाखविणारी एक गोष्ट घडून आली. शाळेंतील एका खोडयाळ मुलानें एका सभ्य गृहस्थाची कुचाळी केली. त्यानें ती गोष्ट प्रिन्सिपालचे कानावर घातली. आतां प्रिन्सिपाल याला शिक्षा केल्या वाचून रहाणार नाहींत हें सर्व मुलें समजून चुकलीं. अशावेळीं मुलांचा कल अपराधी मुलाबद्दल सहानुभूति दाखविण्याचा असतो; त्याप्रमाणें यावेळींहि झालें. एक मुलगा ह्मणाला 'प्रिन्सिपालनीं त्याला घालवून दिलें तर मीहि शाळा सोडून जाणार! दुसरा ह्मणाला, त्याला शाळेंत घेईपर्यंत मीहि शाळेंत येणार नाहीं! याप्रमाणें सुमारें वीस मुलांनीं कट केला, व तीं दुसऱ्याहि मुलांचीं मनें वळवूं लागलीं; पण जेम्स ह्मणाला 'त्या मुलाला शाळेंतून घालविलें तर मी काय ह्मणून शाळा सोडूं?'

'आपल्या सोबत्याला काढून टाकल्याबद्दल आपण नापसंती दर्शविली पाहिजे. एखादा विद्यार्थी कोणाजवळ नीटपणें बोलला नाहीं ह्मणून त्याला शाळेंतून घालवून द्यावा कीं काय?

'पण त्याला अजून कोणीं घालविलें नाहीं! आणि घालविलें तरी खरं खोटं कांहीं एक न पहाता आपण त्याची बाजू घेऊन उठावयाचें?' जेम्सनें प्रश्न केला.

'हो! वेळ आली ह्मणजे तसें केलें पाहिजे!! तो अविचारानें वागला असला तरी आपण त्याला मदत करणें आपलें कर्तव्य आहे.'

'त्याला पश्चात्ताप झाला असेल आणि तो योग्य मार्गानें यांतून सुटण्याची इच्छा करीत असेल तर मीहि त्याला मदत करीन.'

'ह्मणजे आह्मी त्याला योग्य मार्गानें मदत करीत नाहीं असें तुझें ह्मणणें आहे तर!!'

"होय! त्यानें त्या गृहस्थाची माफी मागावी व मला पश्चात्ताप झाला आहे,

मी पुन्हा असें करणार नाहीं असें प्रिन्सीपाल साहेबांस सागावें. पहिल्यानें त्यानें स्वतः आपल्या बचावाचा प्रयत्न करावा ह्मणजे मग मी त्याला मदत करीन.'

बऱ्याच मुलांना जेम्सचें हें ह्मणणें पटलें. त्या मुलानें माफी मागितली व त्या प्रकरणाचा गोडीनें निकाल लागला. अन्यायाचे कामांत त्यानें आपल्या शाळा सोबत्यांचाहि पक्ष घेतला नाहीं, आणि न्याय असो कीं अन्याय असो मुलांनी एकमेकांना मदत केलीच पाहिजे हा समज चुकीचा आहे हें त्यानें सर्वांचे नजरेस आणलें.

अभ्यासांत दिवसेंदिवस त्याची हुषारी अधिक दिसून येऊं लागली; त्याच-प्रमाणें सुतार शाळेंत काम करून सर्व खर्च भागवून घरीं येताना तो किरकोळ खर्चापुरते पैसे घेऊन आला.

शाळा मास्तर.

शाळेला सुटी मिळून घरीं गेल्यावर जेम्स मास्तरची नोकरी पहाण्याकारितां निघाला. त्याच्या घरापासून दहा मैलावर एके गांवीं त्यानें समक्ष जाऊन अर्ज केला; परंतु यांला जबाब मिळाला कीं, तूं लहान आहेस! आमच्या शाळेवर लहान मुलाला मास्तर नेमण्याची आमची इच्छा नाहीं!

'माझे जवळ शाळेचे प्रिन्सिपॉल साहेबांचें सर्टिफिकेट आहे तें पहा!

'सर्टिफिकिट पहाण्याची जरूर नाहीं. तूं लहान, तो लहान! सर्टिफिकीट चांगलें असलें तरी तूं काहीं मोठा होत नाहींस!'

या लोकांना वयाची इतकी किंमत कां वाटावी याचा विचार करीत जेम्स दुसऱ्या गांवीं गेला. 'आठ दिवसांपूर्वीच आह्मीं मास्तर ठेवला; तूं आधीं आला असतास तर तुला नेमला असता; आमच्या शेजारच्या गांवीं अजून मास्तर नेमलेला नाहीं. तिकडे जाऊन पहा जमलें तर!!'

जेम्स त्या गांवीं गेला. 'आजच आह्मीं मास्तर ठेवला, आतां दुसऱ्या मास्त-रची जरूर नाहीं.' असें जेम्सला त्या गांवींहि उत्तर मिळालें.

जेम्स दुसरींहि कांहीं गांवें हिंडला, पण कोठेंच जमेना; एका गांवीं तर त्याला सांगण्यांत आलें कीं, तुझ्याच हायस्कुलांतला एक मास्तर आह्मीं ठेविला होता, त्यानें आह्मांला पुरी अद्दल घडवली, आतां पुन्हां ह्मणून आह्मीं त्या हायस्कुलांतला विद्यार्थी मास्तर नेमणार नाहीं.'

याप्रमाणें दोन दिवस भटकून निराश होऊन तो घरीं आला. 'मास्तरची जागा मिळेल असें दिसत नाहीं, बहुतेक गांवीं मास्तर नेमले गेले आहेत.' तो घरीं येतांच निराशेनें आपल्या आईला ह्मणाला.

'इतक्या अडचणींना तोंड देऊन आतां असा हताश होऊं नको. तुझें बरें व्हावें ह्मणूनच ईश्वरानें तुला माघारें आणलें असेल. आतां स्वस्थ नीज. उद्यां आपण त्याचा विचार पाहूं !' त्याला उत्तजन देण्याचे हेतूनें त्याची आई ह्मणाली.

दुसऱ्या दिवशीं सकाळीं तो उठला नाहीं तोंच एक मनुष्य त्याचा शोध करीत आला. 'जेम्स ! तूं आमच्या शाळेवर मास्तर रहातोस ? मुलें मात्र फार दांडगीं आहेत.'

या गांवचीं मुलें फार दांडगीं असून मास्तर टिकूं देत नाहींत हें जेम्सला माहीत होतें. हें गांव मैल दोन मैलांवर असल्यामुळें त्या शाळेंतील सर्व मुलें जेम्सच्या ओळखीचीं होतीं.

'मला नोकरी तर पाहिजे आहे, पण मुलें दांडगीं असल्यामुळें मला शाळा कशी काय चालवतां येईल याची शंका वाटते !'

" सर्व मुलें तुला ओळखतात ! तूं त्यांना वठणीवर आणल्याशिवाय रहाणार नाहींस हें सर्व मुलें समजून आहेत. कोणी गडबड केली तर खुशाल चांगला चोप दे ! तुला जेऊन खाऊन दरमहा चौतीस रुपये देऊं. बोल आहे कबूल ?"

" तो विचार करून होय कां नाहीं तें उद्यां सांगेल !' जेम्स विचारांत पडला आहे असें पाहून त्याची आई ह्मणाली.

दुसऱ्या दिवशीं त्याच्या मावशीच्या नवऱ्याच्या सल्ल्यानें त्यानें ही नोकरी पतकरली.

'आजपर्यंत मास्तर होऊन गेले त्या सर्वांत हा चांगला आहे ! पण त्याचे· जवळ गडबड चालणार नाहीं !!' असें मुलें आपसांत ह्मणूं लागलीं. तथापि जेम्सला बरीच धास्ती वाटत होती. होतांहोईतों काठीचा उपयोग करावयाचा नाहीं असा विचार करून पहिल्याच दिवशीं शाळा सुरू करताना तो ह्मणाला, तुह्मीं कांहीं अज्ञान नाहीं. विद्येचें महत्व तुह्मांला चांगलें कळूं लागलें आहे. मी तुह्मांला शिकण्याचे कामीं मदत करण्याकरितां आलों आहे. तुह्मांला मी मनापासून शिकवणार आहे; तुह्मींहि नीट रीतीनें अभ्यास कराल तर आपली

शाळा उत्तम होईल ! आणि आपले दिवसहि मजेनें जातील.'

याचा फार चांगला परिणाम झाला. मुलें चांगल्या रीतीनें वागून मनापासून अभ्यास करूं लागलीं. जेम्सनें त्यांचेमध्यें स्पेलिंगची चढाओढ सुरू केली. मुलांना त्यांत मोठी करमणूक वाटूं लागली व अनायासें त्यांचें स्पेलिंग सुधारलें. संध्याकाळीं तो मुलांबरोबर खेळावयास जाई. यामुळें मुलांचा त्याचेवर अधिक लोभ जडत चालला. शिवाय त्याचें वर्तन सभ्यपणाचें असल्यामुळें मुलांवर त्याचा वचक राहून त्यांचा उच्छृंखलपणा कमी होऊं लागला. अखेरीस शाळा बंद होऊन तो घरीं गेला तेव्हां असा शिक्षक आजपर्यंत मिळाला नाहीं असें गांवांतील लोकांनी व मुलांनींहि बोलून दाखविलें.

हिंवाळ्याची सुटी संपून हायस्कूल सुरू झालें. जेम्स पूर्वींप्रमाणें सुताराचे हाताशीं काम करून पैसे मिळवी. मात्र या खेपेला आपल्या जेवणाची व्यवस्था त्या सुताराचे घरींच करविली होती. पुन्हां पुढील हिंवाळ्यांत जेम्सनें दुसऱ्या एका गांवीं मास्तरची नोकरी पतकरली. या ठिकाणीं त्याला जेऊन खाऊन दरमहा पन्नास रुपये मिळूं लागले. येथील शाळा मोठी होती. तो येथें असतांना सांगण्यासारखी एक गोष्ट घडून आली. त्या शाळेंतील वरच्या यत्तेंतील एक विद्यार्थ्याला भूमिती शिकावयाची होती. जेम्स भूमिती शिकला नव्हता, पण आपला हा उणेपणा आपले शिष्याचे नजरेस येऊं देणें त्याला आवडलें नाहीं. भूमितीचें पुस्तक आणवून तो रात्रीं भूमिति शिके आणि मग शाळेंत विद्यार्थ्याला शिकवी. याप्रमाणें आपल्याला भूमिती येत नाहीं हें त्यानें कोणालाहि कळूं दिलें नाहीं.

जेम्सनें हायस्कुलांत एकंदर तीन वर्षें काढिलीं. तिसऱ्या वर्षं अखेर त्याची व एका ग्रॅज्युएटाची गांठ पडली. इतक्या गरीब स्थितींतून कॉलेजांत जाऊन आपल्याला बी. ए. (ग्रॅजुएट) होतां येईल अशी जेम्सला कल्पनाहि नव्हती; पण या तरुण ग्रॅजुएटानें ही गोष्ट त्याचे मनांत भरवुन दिली. तो ह्मणाला, प्रत्येक कालेजांत कांहीं फंड असतात त्यांतून गरीब विद्यार्थ्यांना थोडीबहुत मदत मिळते. शिवाय कालेजांतील विद्यार्थ्यांना हिंवाळ्यांत शिक्षकाची नोकरी मिळते.'

'प्रत्येक विद्यार्थ्याला वर्षाला काटकसरीनें काय खर्च येतो?' जेम्सनें विचारलें.

'सर्व कॉलेजांत सारखाच खर्च येतो असें नाहीं. तरी पण कमींतकमी सहा

सातशें रुपये पाहिजेत. बऱ्याच काटकसरीनें वागल्यावांचून इतकी रक्कम जमवतां येणार नाहीं !!'

'काटकसरीची मला संवय आहे ! गरज लागली ह्मणजे युक्ति सुचते, याचा मला अनुभव आहे. खर्चापुरते पैसे मिळवण्याचे पुष्कळ मार्ग मला सांपडले आहेत.' जेम्सनें उत्तर दिलें.

'कालेजमधले पुष्कळ विद्यार्थी काम करून खर्चापुरते पैसे मिळवतात. माझ्या पहाण्यांतला एक विद्यार्थी दोन वर्षें माळ्याचें काम करीत असे; दुसऱ्या एकानें शिकवणी धरली होती. एक विद्यार्थी हिंवाळयांत विद्यार्थ्यांस सर्पणाकरतां लागणारी लांकडें फोडून देऊन त्यावर आपला निम्में खर्च भागवी. पुन्हां याचा अभ्यास उत्तम असे; इतर विद्यार्थी त्याच्या विद्यासंपादनाच्या कामांतील चिकाटीची तारीफ करीत व त्याला मान देत.

जेम्सला आणखीहि त्याचेकडून पुष्कळ माहिती मिळाली. तेव्हां आपल्याला कालेजांत जाऊन ग्रॅजुएट होतां येईल असा त्याला भरंवसा वाटूं लागला; व शक्य ते प्रयत्न करून आपण कॉलेजचें शिक्षण मिळविल्यावांचून रहावयाचें नाहीं, असा निश्चय करून तो त्या तयारीला लागला.

या वर्षी जेम्स डिसिपल्स चर्च नांवाच्या धार्मीक संस्थेचा सभासद झाला; आणि व्याख्यानें देऊन व अन्य रीतीनें तो धर्मप्रसाराचे कामाला मनापासून मदत करूं लागला. त्याचें या विषयावरील भाषण मनापासून व कळकळीचें असल्यामुळें त्याचा श्रोत्यांचे मनावर फार चांगला परिणाम होई; हा पुढें उत्तम धर्मोपदेशक निपजेल असे जो तो भाकीत करूं लागला. त्याच्या शाळेच्या प्रिन्सिपालनें 'याला कॉलेजचें शिक्षण मिळेल तर फार चांगलें होईल, असे उद्गार काढले.

या सुमाराला अमेरिकेंत गुलामगिरी विरुद्ध चळवळ सुरू झाली होती. यावेळेपर्यंत तिकडे गुलाम ठेवण्याची वहिवाट होती. पूर्वी आफ्रिकेंतील नीग्रो-वगैरे लोकांना लालूच दाखवून किंवा जबरदस्तीनें धरून नेऊन अमेरिकेंत गुलाम ह्मणून विकीत असत. त्यांना स्वातंत्र्य मुळींच नव्हतें. गाई, ह्मशी, बैल, घोडे, वगैरे जनावरांची जशी खरेदी विक्री होते तशीच या गुलामांचीहि होत असे; पुढें कांहीं विचारी व दयाळु लोकांस ही अमानुष चाल बंद करावी असें वाटूं लागून त्यांनीं मंडळ्या स्थापून चळवळ सुरू केली होती.

'या लोकसत्ताकराज्यामध्यें गुलामगिरी चालू ठेवावी काय ?' हा विषय हायस्कुलांतील वक्तृत्व मंडळीनें चर्चे करतां नेमला होता. 'हा एक मोठा कलंक आहे. ज्यांनीं स्वातंत्र्याकरितां लढाई केली त्यांनींच दुसऱ्यांना अमानुष गुलामगिरींत दडपून टाकावें ही किती लांछनास्पद गोष्ट आहे.' असें जेम्स प्रतिपादन करीत असे.

'गुलामांना मुक्त केल्यास त्यापासून हित होईल कीं अहित होईल याचा तूं विचार केलेला दिसत नाहीं.' एकजण जेम्सला ह्मणाला. त्यावर जेम्स उसळून ह्मणाला 'न्यायाची गोष्ट केल्यानें कधींहि अहित होणार नाहीं आणि अन्यायाच्या गोष्टीपासून कधींहि हित होणार नाहीं ! त्यांतून मनुष्यांची खरेदी विक्री करणें यासारखी अत्यंत निंद्य गोष्ट बंद केल्यापासून तर कधींच अहित होणार नाहीं.'

या विषयाची मिळाली तितकी माहिती मिळवून गुलामगिरीविरुद्ध त्यानें एक कळकळीचें व आवेशयुक्त भाषण केलें. त्याला जन्मतः गुलामगिरीचा तिटकारा असल्यामुळें भाषणांत त्यानें आपलें अंतःकरणच ओतलें. या भाषणाबद्दल त्याची फारच वाहवा झाली. यानंतर शाळेच्या वार्षिक संमेलनाचे वेळीं केलेलें जेम्सचें भाषणहि फार उत्तम झालें त्याची त्यानें फार मेहनत घेऊन उत्तम तयारी केली होती.

या वर्षाच्या दुसऱ्या सहामाहीमध्यें लुक्रेशिआ रॉडल्फ नांवाची एक मुलगी शाळेंत येऊं लागली. साधेपणा, लीनता, कुलीनपणाची रीतभात इत्यादि गुणांमुळें जेम्सचें तिच्याकडे लक्ष गेलें. नंतर ती मेहनती व हुषार आहे असें त्याला दिसून आलें. त्या दोघांची समानशीलामुळें मैत्री जमली. मात्र या मैत्रींत शाळा सोबती यापेक्षां अधीक कांहीं नव्हतें. ती दोघें एकमेकांना अभ्यासांत मदत करीत असत; शाळेला सुटी मिळाली तेव्हां त्यांनीं एकमेकांचा इतर सोबत्यांप्रमाणेंच निरोप घेतला; पण त्यांची पुन्हां गांठ पडावयाची होती हें त्यांचे स्वप्नींहि नव्हतें.

कालेजांत जावयाचा विचार ठरल्यापासून जेम्स लॅटीन व ग्रीक शिकूं लागला. अलीकडे त्यानें फावल्या वेळांत लॅटीनवर तडाखा लावला होता; व त्या भाषेंत त्याची बरीच प्रगती होत चालली होती.

हिराम हायस्कुलांत.

हिराम या गांवीं पाद्री लोकांनीं एक हायस्कूल काढलें आहे. हें जेम्सनें ऐकलें होतें. एके दिवशीं त्या शाळेंतील एक मुलगा जेम्सला भेटला. कालेजांत जाऊं इच्छिणाऱ्या मुलांना तें हायस्कूल फार चांगलें व सोईचें आहे. या शाळेंतील मास्तरांइतके हुषार मास्तर दुसऱ्या कोणत्याही हायस्कुलांत नाहींत; हें हायस्कूल मुद्दाम गरिबांचे मुलांकरितां काढलेलें आहे. तेथें खर्चही फार येत नाहीं. इत्यादी माहिती त्यानें जेम्सला सांगितली. तो मुलगाही जेम्सप्रमाणेंच स्वतःचे हिमतीवर शिकत होता. तेव्हां त्याचें सांगणें जेम्सला विशेष पटलें. आणि त्यानें पुढील वर्षी त्या हायस्कुलांत जाण्याचा बेत केला.

शाळेला सुटी मिळून तो घरीं आला तों त्याची आई आपल्या नातेवाई-कांचे भेटीस जाण्याकरितां निघाली होती. 'जेम्स, तूं पण माझेबरोबर चल!' ती ह्मणाली.

'मला तिकडे येतां येत नाहीं. मी हिराम हायस्कुलांत जाण्याचा विचार केला आहे.'

'कां बरें! तिकडे काय अधिक आहे?'

'तेथें कॉलेजांत जावयाची तयारी चांगली करतां येईल!'

'पैसे मिळवून तुला कॉलेजचा खर्च चालवतां येईल?'

'होय! येईल!' असें ह्मणून आपण कशा रीतीनें कालेजचा खर्च भागव-णार आहों हें त्यानें तिला सविस्तर सांगितलें. ते ऐकून ती ह्मणाली, 'वाः फारच उत्तम!! तरी पण तूं माझेबरोबर चल! बुकें घेऊन ठेव ह्मणजे तुझा वेळ फुकट जाणार नाहीं. आणि तिकडे देखील तुला मास्तरची जागा मिळाव-याला अडचण पडणार नाहीं.'

जेम्स आईबरोबर निघाला. वाटेंत त्यांना आगगाडी लागली. जेम्सनें यापूर्वी आगगाडी पाहिली नव्हती, त्यामुळें त्याला हा प्रवास फार मौजेचा वाटला. वाटेंत कोलंबस शहरीं कायदेकौन्सिलची बैठक सुरू होती. ती पाहून आपण इकडे आल्याचें सार्थक झालें असें त्याला वाटूं लागलें.

तेथें गेल्यावर जेम्सला जवळच्याच गांवीं जेऊनखाऊन दरमहा पास्तिस रुपयांवर मास्तरची जागा मिळाली. तेथील शाळा अगदीं लहान असून मुलांच्या

पालकांना विद्येची किंमत फारशी कळत नव्हती. तरी जेम्सनें ती शाळा उत्तम रीतीनें चालवून मुलांचा व त्यांचे पालकांचा लोभ संपादला.

तेथें तीन महिने राहिल्यावर जेम्स व त्याची आई परत घरीं आली.

हिराम येथील शाळा सुरू होण्यास अवकाश होता. तेवढ्या अवधींत जेम्सनें कांहीं पैसे मिळविले. कालेजच्या खर्चाकरितां एव्हांपासूनच तो पैसा जमवूं लागला होता.

जेम्स हिराम येथील हायस्कुलांत चवकशीकरतां गेला तों तेथील व्यवस्थापक मंडळीची सभा चालू होती.

'तुला शाळेंत दाखल व्हावयाचें आहे? अध्यक्षानें विचारलें.

'होय! काम करून खर्चापुरते पैसे मिळवतां आले तर दाखल होणार आहें.'

'तूं गरीब आहेस तर?'

'होय! शाळा झाडण्याचें आणि घंटा वाजविण्याचें काम मला मिळेल तर बरें होईल!'

त्यांनीं त्याला तूं किती शिकलास, कोणत्या शाळेंत शिकलास, रहाणारा कोठला वगैरे बरेच प्रश्न केले. नंतर व्यवस्थापक मंडळाचा एक सभासद ह्मणाला, 'आपण याला कांहीं दिवस ठेवून पाहूं!!'

'ठीक आहे! तो चांगल्या उद्देशानें आला आहे, त्याला मदत करणें आपलें कर्तव्य आहे!' मंडळाचा अध्यक्ष ह्मणाला.

'पण तूं करशील कीं नाहीं हें कशावरून समजावें?' दुसऱ्या एका सभासदानें जेम्सला प्रश्न केला.

'मला दोन आठवडे ठेवून पहा! तुमच्या मनाप्रमाणें काम करतां आलें नाहीं तर मी मुकाट्यानें चालता होईन.'

हें आत्मविश्वासपूर्वक दिलेलें जेम्सचें उत्तर ऐकून त्यांची खात्री होऊन त्यांनीं त्याला तें काम देऊन शाळेंत दाखल केलें. लवकरच जेम्सनें संधी पाहून प्रिन्सिपाल साहेबांना भेटून कॉलेजांत जावयाची तयारी करण्याकरितां कोणते विषय कशा रीतीनें तयार केले पाहिजेत याची माहिती विचारली. ती त्याला नीटपणें सांगून तुला हवी ती मदत मी मोठ्या आनंदानें करीन' असें प्रिन्सिपाल साहेबांनीं आश्वासन दिलें.

एका खोलींत चार विद्यार्थी रहात होते, तींतच जेम्सनें आपली सोय

लाविली; आणि मोठ्या उत्साहानें तो अभ्यास करूं लागला. त्याला शाळेचा केर काढण्याकरितां व नेमलेल्या वेळीं घांट वाजविण्याकरितां सकाळीं पांचाच्या आंत उठावें लागे, व सदां सावध असावें लागे. एक मिनिट मागें पुढें न होऊं देतां नेमलेल्या वेळीं दिवसांतून चार, सहा, दहा वेळहि तो बिनचूक घांट वाजविण्याचें काम करी. वेळ पडेल तसें काम करण्याची त्याची तयारी असे. **परिस्थिती त्याला कधींहि नडली नाहीं. परिस्थिती कशीहि असो, तिचा योग्य फायदा घेतल्यावांचून रहावयाचें नाहीं असा त्याचा निश्चय असे. यामुळें त्याला परिस्थितीपुढें मान कधींच वांकवावी लागली नाहीं; त्याचेपुढें परिस्थितीच मान वांकवीत असे** काम चांगलें असो कीं वाईट असो, मोठें असो कीं हलकें असो, तें होईल तितकें उत्तम करावयाचें असा त्याचा नियम असे. यामुळें त्याचें काम पसंत पडून त्याची कायमची नेमणूक झाली.

शाळेच्या लायब्ररींत दोनहजार पुस्तकें होतीं; हा त्याला मोठा ठेवा सांपडल्यासारखाच वाटला. वेळ सांपडेल तेव्हां तो त्यांतून निवडक बुकें वाचीत असे. त्याला काव्याचा बराच नाद होता. त्याचें वाचन पद्धतशीर चाले. जें बुक तो हातांत घेई तें काळजीपूर्वक वाचून त्यांत महत्वाचा मजकूर कोणत्या पानांत आहे हें एका चोपडीवर लिहून ठेवी. मग जरूर वाटेल तेव्हां चोपडींत लिहिलेलीं पानें वाचली असतां सर्व पुस्तक वाचल्याचें त्याला श्रेय मिळे.

जेम्सला अन्याय किंवा पक्षपात बिलकूल खपत नसे. त्याला क्रिकेटची फार आवड होती; एके दिवशीं तो खेळावयाला सुरवात करणार इतक्यांत कांहीं लहान मुलें खेळावयाला मिळत नाहीं ह्मणून हिरमुसलेलीं दिसली. 'या मुलांना नाहीं का खेळांत घेतलें ?' जेम्सनें विचारलें.

'त्यांना खेळतां कुठे येत आहे ? तीं खेळाचा बेरंग करतील. !!' एका खेळगड्यानें उत्तर दिलें.

'पण आपल्याप्रमाणेंच त्यांना खेळावयाची हौस आहे. जेम्स ह्मणाला.

'खेळाचा बेरंग होईल ! त्यांना नाहीं घ्यावयाचीं !!'

'मग मलापण नाहीं खेळावयाचें.' असें ह्मणून त्यानें हातांतली बॅट टाकून दिली.

खेळ बंद पडण्याची वेळ आली असें पाहून एक खेळगडी ह्मणाला 'बरं

येऊं द्या त्या मुलांना!!'

हातांत बॅट घेऊन मुलांना खेळावयाला हांक मारून तो ह्मणाला 'चला! आपण मौजेनें खेळू! मुलांना अगदीं नियमांप्रमाणें खेळतां येणार नाहीं तरी पण मुलें असलीं ह्मणजे एकंदरींत खेळ गमतीचा होईल.'

विद्यार्थी व शिक्षक.

हिराम हायस्कूलमध्यें येऊन एक वर्ष होतांच जेम्सला त्याच हायस्कुलांत भाषाविषयाचे असिस्टंट मास्तरची जागा मिळाली. अर्थात् त्याला आतां शाळा झाडण्याचें व घंटा देण्याचें काम करण्याची जरुरी राहिली नाहीं. तथापि तो शिक्षकाचें काम संभाळून, अभ्यास करून शिवाय सकाळच्या वेळीं सुतारकामही करीत असे. त्याला कालेजच्या खर्चाकरितां पैसा जमवावयाचा होता. ह्मणून तो नेहमीं सुतारकाम किंवा दुसरें जें मिळेल ते मजुराचें काम करीत असे. तो हिराम हायस्कूलमध्यें होता तोपर्यंत–तीन वर्षेंपर्यंत–त्याचा नेहमीं असाच क्रम होता. **ही शारिरिक मेहनत जेम्सची बुद्धि अधिक तरतरीत रहाण्यास बरीच उपयोगी पडली.**

जेम्स हिराम हायस्कूलमध्यें गेला तेव्हां तेथें कुमारी बूथ या नांवाची सुमारें तीस वर्षांची बाई शिक्षकिणीचें काम करून त्याच शाळेंत अभ्यास करीत असे. ही बाई बुद्धिवान, सुशील, परोपकारी व करारी स्वभावाची होती. तिचा विवाह तिकडील रिवाजाप्रमाणें–ठरला होता, परंतु लग्न होण्यापूर्वींच तिचा प्रियकर अकालीं मृत्युमुखीं पडला. तेव्हां ही सुशीलबाई आमरण अविवाहित राहून परोपकारांत जन्म घालविण्याचा निश्चय करून या धार्मीक संस्थेला येऊन मिळाली; वरच्या यत्तानांहि शिकवतां यावें ह्मणून तिनें त्याच शाळेंत पुढें शिकण्यास सुरवात केली. जेम्सला शाळेंत येऊन फार दिवस झाले नाहींत तोंच त्याचा अभ्यास या बाईच्या इतका होऊन तो तिचा सहाध्यायी झाला. तीं दोघें कांहीं कांहीं विषय एकत्र बसून तयार करूं लागलीं, त्यामुळें जेम्सला बूथकडून अभ्यासाचे कामीं चांगलीच मदत होऊं लागली.

पुढील वर्षी कुमारी बूथनें सुटीमध्यें एक बारा सभासदांची वाङ्मय संमिती स्थापिली. शाळेला एक महिना सुटी होती. या सुटींत या सामितीनें शाळेंतील एका शिक्षकाचें साह्य घेऊन कांहीं वाङमयात्मक पुस्तकें वाचलीं; त्यापासून

विद्यार्थ्यांचा पुष्कळच फायदा झाला. या कुमारी बूथनें स्थापिलेल्या वाङ्मय संमितीपासून माझा पुष्कळच फायदा झाला. असे मोठेपणीं जेम्स बोलून दाखवीत असे.

जेम्स भाषाविषयाचा असिस्टंट मास्तर झाल्यावर त्याच्या हाताखालीं कुमारी रूडॉल्फ शिकावयास आली. पूर्वीच्या हायस्कुलांत ती त्याची सहाध्यायी होती. ती आतां सहजासहजीं या शाळेंत आली होती. त्याचे हाताखालीं शिकत असतां तिची बुद्धिमत्ता पाहून जेम्सला तिचेबद्दल आदर वाटूं लागला व दिवसेंदिवस तिचे गुण जसजसे त्याचे नजरेस येऊं लागले तसतसें त्याचें चित्त तिजकडे वेधूं लागलें, व तिचेंहि मन त्याची बुद्धिमत्ता व सद्गुण पाहून त्याचेकडे ओढ घेऊं लागलें. अखेरीस तीं दोघें प्रेमबद्ध झालीं, परंतु जेम्सनें ग्रॅजुएट होईपर्यंत लग्न करावयाचें नाहीं. असें त्यांनीं एकमेकांच्या विचारानें ठरविलें.

मुलगा चतुर्भुज होऊन अल्पवयांतच त्याच्या पाठीशीं संसार लागला ह्मणजे त्याचें शिक्षण आटपलें असा आपलेकडे समज आहे; त्याचप्रमाणें तिकडे एकदां विद्यार्थी प्रेमबद्ध झाला ह्मणजे त्याचा पुढील शिक्षणक्रम आटोपला असा समज आहे, परंतु जेम्सचें तसें झालें नाहीं. तो उलट अधीकच उत्साहानें अभ्यास करूं लागला. शिक्षणक्रम पुरा झाल्यावर त्याचें कुमारी रूडाल्फशीं लग्न होऊन दोघांनीं एकमेकांच्या सहवासांत फार सुखानें दिवस घालविले.

या हायस्कुलांत असताना जेम्स सर्वांचा आवडता झाला. त्याला गोष्टी फार चांगल्या सांगतां येत असत, आणि कोणाचें मन न दुखवितां थट्टा मस्करी, व विनोदी भाषण करण्यांत तो पटाईत असे; यामुळें तो मंडळींत असला ह्मणजे मंडळीचा वेळ फार मजेनें जाई.

जेम्सला चित्रकलेचा नाद बराच होता, तो कांहीं दिवस ड्राइंग मास्तरहि होता. शिक्षक या नात्यानें त्याचा फार चांगला लौकिक झाला. कोणताहि विषय असो, विद्यार्थ्यांना गोडी लागेल, व त्यांची जिज्ञासा वाढेल अशा रीतीनें तो शिकवीत असे. गणितासारखा रुक्ष विषय देखील तो मुलांना आवडता करीत असे. मंदबुद्धि मुलांनाहि ममतेच्या शब्दांनीं उत्तेजन देऊन त्यांचेकडून तो अभ्यास करून घेत असे. त्याला छडीचा उपयोग सहसा करावा लागत नसे. तथापि त्याचे वर्गांतील मुलांनी दांडगाई केली किंवा शिस्त मोडली असें कधींच झालें नाहीं.

त्याची हुषारी, बुद्धिमत्ता, शिकविण्याची हातोटी व उत्तम वर्तणूक पाहून हिराम हायस्कूलच्या व्यवस्थापक मंडळीनें बी. ए. होतांच त्याच शाळेंत शिक्षक ह्मणून कायमचें रहाण्याविषयीं त्याचें मन वळवावयाचें असें ठरविलें. तो हिराम हायस्कूलमधून कालेजांत जाण्यापूर्वी हिराम हायस्कूलचे प्रिन्सिपाल व व्यवस्थापक मंडळाचा अध्यक्ष यांनीं त्याची मुद्दाम भेट घेतली; व जेम्सनेंहि या विद्यादानाचे कामीं आयुष्य घालवावयाचें मोठ्या आनंदानें कबूल केलें.

हायस्कुलांतील अभ्यास पुरा होतांच जेम्सनें वुइलियम्स कॉलेजमध्यें जाण्याचें ठरविलें. त्यानें कोणत्या कालेजांत जावयाचें हें ठरविण्याचे पूर्वी चार पांच कालेजांतील माहिती विचारली होती. सर्व कालेजांचे व्यवस्थापकाकडून थोडक्यांत माहिती आली; पण वुईलियम्स कालेजाचे प्रेसिडेन्ट डॉ. हाफकिनसाहेब यांनीं एकच ओळ अधीक लिहिली होती 'तूं या कालेजांत आलास तर तुला आमचे कडून होईल तितकी मदत आह्मीं मोठ्या आनंदानें करूं.' या एका वाक्यानेंच जेम्सचा ह्या कॉलेजांत जावयाचा निश्चय झाला.

जेम्स हिराम हायस्कूलमध्यें तीन वर्षें होता. पहिल्या वर्षी शाळा झाडण्याचें व सुताराचें, आणि पुढील दोन वर्षें सुताराचें व शिक्षकाचें काम करून त्यानें या तीन वर्षांत सहा वर्षांचा अभ्यास पुरा केला. कॉलेजांत जावयाची तयारी होण्यास या शाळेंत साधारणपणें चार वर्षें लागत, तो अभ्यास करून शिवाय त्यानें कॉलेजमधला पहिल्या दोन वर्षांचाहि अभ्यास तीन वर्षांतच आटपून घेतला होता. ह्मणून आतां कॉलेजमध्यें दोनच वर्षें काढावयाचीं होतीं.

'जेम्स पैशांची तजवीज केली आहेस? कॉलेजच्या खर्चापुरते पैसे तुला शिल्लक ठेवतां आले असतील?' त्याचा वडील भाऊ टाम यानें विचारलें.

'माझेजवळ फक्त एक वर्षापुरते पैसे आहेत! मी हिंवाळ्यांत कोठें तरी मास्तरची नोकरी पाहीन, आणि सुटीच्या दिवसांत दुसरें जें कांहीं काम मिळेल तें करून खर्च भागवीन!!' जेम्सनें उत्तर दिलें.

'पण तूं कॉलेजमधील दोन वर्षांचा अभ्यास शाळेंतच करून क्लासांत बसला आहेस, तेव्हां सुटीचा वेळ काम करण्यांत घालविल्यास नुकसान होईल; अभ्यासाला पुरेसा वेळ मिळणार नाहीं.' टॉम कळकळीनें ह्मणाला.

'काम केलें नाहीं तर खर्च कसा भागेल?'

'तुझ्या खर्चापुरते पैसे मी तुला उसने देईन!!'

'देशील खरे! पण मला ते लवकर परत कसे देतां येतील!'

'कॉलेजांतून बाहेर पडल्यावर तूं मास्तरची नोकरी धरलीस ह्मणजे मग उसने घेतलेले पैसे परत देण्यास तुला फार दिवस लागणार नाहींत!'

'समज! मीं मेलों, तर तुझे पैसे कोण देईल?' जेम्सचे डोक्यांत कांहीं विचार येऊन त्यानें एकदम प्रश्न केला.

'तें माझं पहाणं आहे! त्याची काळजी तुला नको!

'पण मला तें बरोबर वाटत नाहीं, माझेकरतां तूं बुडावंस हें मला मुळींच खपणार नाहीं!!'

'पण मी जर कबूल आहे तर तुझें काय जातें?' टामनें विचारलें.

क्षणभर विचार करून जेम्स ह्मणाला 'याला मी अशी तोड काढली आहे कीं मी आपला दीड हजार रुपयांचा विमा उतरून ठेवतों, आणि तुझ्या जवळचे पैसे उसने घेतों; जरी कदाचित् माझें बरें वाईट झालें तरी तुझे पैसे बुडणार नाहींत.'

'तसं कर पाहिजे तर! त्यापासून जर तुझ्या मनाला समाधान वाटत असेल तर माझी हरकत नाहीं!'

'तसें केले ह्मणजे माझी काळजी दूर होईल आणि मला स्वस्थ चित्तानें अभ्यास करावयास सांपडेल! कारण या दोन वर्षांत सर्व वेळ अभ्यासाकडे लावून साधेल तितकी ज्ञानांत भर पाडून घ्यावी अशी माझी इच्छा आहे.'

'जेम्सनें लवकरच विमा उतरून कागद आपल्या भावाचे स्वाधीन केला.

कॉलेज.

कॉलेज सुरू होण्यापूर्वी विद्यार्थ्यांची परिक्षा घेऊन पास होतील त्यांना कॉलेजांत घेत असत. वुइलिअम्स कॉलेजचे प्रिन्सिपाल डा. हाफकिन यांचेपुढें जेम्स परिक्षेकरितां उभा राहिला, त्यावेळीं त्याचा पोषाख अगदीं साधा–गरिबीचा–होता. हा मनुष्य गरीब आहे; पण त्याला विद्येची गोडी आहे, हें त्याला पहातांच डा. हाफकिनचे लक्षांत आलें. जेम्सनें आपलें नांव सांगतांच त्यानें लिहिलेलें पत्र त्यांना आठवलें. व त्यांनीं मोठ्या ममतेनें त्याचे हातांत हात देऊन त्याचें स्वागत केलें. हाफकिनसाहेबांचें पित्याप्रमाणें प्रेमळ वर्तन पाहून जेम्सला फार आनंद झाला. तो प्रवेश परिक्षेंत सहज पास झाला व त्याचें कॉलेजांत नांव दाखल झालें.

डा. हाफकिनसाहेबांचें जेम्सकडे विशेष लक्ष लागलें. त्याला अभ्यासाचे कामीं नीट मार्ग दाखवून ते त्याला हरप्रकारें उत्तेजन देत असत. सुटीच्या दिवसांत कालेज बंद असतांनाही त्यांनी त्याला कॉलेज लायब्ररींतून हवीं तीं पुस्तकें वाचावयाची परवानगी दिली होती. जेम्सनें इतका मोठा पुस्तकसंग्रह कधींच पाहिला नव्हता. तो मोठ्या उल्हासानें एकामागून एक पुस्तकें वाचूं लागला. कल्पित कथा मात्र तो वाचीत नसे. तो डिसिपल्सचर्च या धार्मिक संस्थेचा सभासद झाल्यापासून त्यानें कादंबऱ्यांचें वाचन सोडून दिलें होतें. कारण त्या संस्थेच्या सभासदांनीं कल्पित कादंऱ्या वाचावयाच्या नाहींत, अशी रीत होती. एकंदरींत या वर्षी जेम्सचें वाचन फार उपयुक्त झालें.

त्याला आतां पूर्वीप्रमाणें खर्चापुरते पैसे मिळण्याकारितां सुतारकाम किंवा मास्तरकी करावी लागत नव्हती. तो व्यायामाकरतां कॉलेजच्या आसपासच्या प्रदेशांत व टेकड्यांवर फिरावयास जाऊन सृष्टिसौंदर्याचें मनमुराद निरीक्षण करी. त्याला खेळांचीही फार आवड होती. या पूर्वी त्याला खेळावयास वेळ सांपडत नसे पण आतां त्याची हौस पुरी होऊं लागली. पहिल्यानें त्याला इतर मुलांबरोबर मिसळण्यास संकोच वाटे. त्याचा पोषाख अगदींच गरिबीचा असल्यामुळें इतर मुलें आपल्याला कमी लेखतील कीं काय अशी त्याला धास्ती वाटे. पण तसें मुळींच झालें नाहीं. श्रीमंत गरीब सर्व मुलें त्याचेबरोबर कोणत्याहि तऱ्हेचा भेदभाव न दाखवितां बरोबरीच्या नात्यानें वागूं लागलीं. व तो त्यांत मिळून गेला.

लवकरच जेम्सनें जर्मन भाषा शिकण्यास सुरवात केली व एका वर्षाचे आंतच तो त्या भाषेंत इतका तरबेज झाला कीं, त्याला त्या भाषेंत सफाईनें बोलतां येऊं लागलें. कॉलेजचें एक त्रैमासिक होतें, त्यांत जेम्स कविता व लेख देऊं लागला.

वर्ष संपून कॉलेजला सुटी मिळाल्यावर जेम्सनें एक लेखनकलेचा वर्ग सुरू केला. मुलें जमतील कीं नाहीं अशी त्याला धास्ती वाटत होती पण त्याचें बस्तान नीटपणें जमून त्याला पैसे मिळाले व नवीन ओळखीही झाल्या.

पुढील सुटींत दुसऱ्या एका गांवीं जाऊन त्यानें लेखनकलेचा वर्ग काढला. येथें असतांना तेथील डिसिपल्सचर्च या धार्मिक संस्थेच्या मार्फत त्याचीं धार्मिक विषयांवर व्याख्यानें झालीं, तीं लोकांस फारच आवडलीं. याचा परि-

णाम असा झाला कीं, त्या संस्थेच्या अधिकाऱ्यांनीं त्याला त्यांच्या शाळेंत मास्तर रहाण्याचा आग्रह केला, परंतु त्याचे मनांतून कॉलेजचा अभ्यास पुरा केल्यावांचून नोकरी धरावयाची नव्हती. शिवाय त्यानें हिराम हायस्कुलांत रहाण्याचे कबूल केलें होतें. यामुळें त्यानें तेथें शिक्षक रहाण्याचें नाकारलें.

यावेळीं जेम्सची स्थिती फार अडचणीची झाली होती. त्याचा भाऊ टाम त्याला कांहीं रक्कम उसनी देणार होता पण तो स्वतःच कांहीं अडचणींत सांपडल्यामुळें त्याला जेम्सला पैसे देतां येईनातसे झाले. जेम्सला लोकांचें किरकोळ देणें बरेंच झालें होतें, व त्याला धड कपडेहि नाहींत अशी वेळ आली होती. जेम्सचा एक स्नेही आपल्या एका ओळखीच्या शिंप्याकडे जाऊन ह्मणाला 'माझा एक स्नेही आहे. फार हुषार आहे व प्रामाणिक आहे पण तो गरीब आहे. तो स्वत. मेहनत करून पैसे मिळवून कॉलेजांत शिकत आहे; त्याचे कपडे अगदीं फाटले आहेत, पण नवीन करावयाला सध्यां त्याचेजवळ पैसे नाहींत; तूं त्याला कांहीं सवलत देशील का ?'

'होय ! मी अशा भल्या मनुष्याला आनंदाने मदत करीन, मी त्याला कपडे उधार शिवून देतों.'

'तो तुझी पैन पै फेडील ! आपल्या गांवांत त्याची धार्मिक विषयावर व्याख्यानें होत असतात; आणि व्याख्यान फारच उत्तम देतो.'

'त्याचं काय नांव ?' शिंप्यानें विचारलें.

'जेम्स गार्फील्ड.'

'त्याला माझेकडे पाठवून द्या !'

दुसऱ्या दिवशीं त्या शिंप्याकडे जाऊन जेम्सनें त्याला आपली खरी स्थिती कळविली. साधेल तितक्या लवकर पैसे देईन, पण अमुकच दिवसांत देईन असें सांगतां येत नाहीं.' असें त्यानें सांगितलें.

'तुला सवड होईल तेव्हां पैसे दे ! माझी मुळींच घाई नाहीं. आपला अभ्यास पुढें चालव आणि तुझी स्थिती चांगली होऊन दुसऱ्या कोणाचें देणें नाहींसें होऊन पैसे शिल्लक राहिले ह्मणजे या कपड्यांचे पैसे दे !' त्या शिंप्यानें ममतेनें सांगितलें; व जेम्स कपडे घेऊन गेला.

आतां पुढील खर्चाकरितां पैशाची तजवीज कशी करावी हा जेम्सला विचार पडला; त्याला यावेळीं डॉ० राबिन्सनची आठवण झाली. सहा वर्षांपूर्वीं याच

डाक्टरनें त्याला तपासून शिकण्याविषयीं उत्तेजन दिलें होतें. जेम्सनें त्याला पत्र लिहिलें. त्यांत त्याला आपली सध्यांची अडचणीची स्थिती कळवून आपण आपला विमा उतरून ठेवल्याचेंहि कळविलें होतें, त्याचप्रमाणें बी. ए. होतांच हिरामहायस्कूलमध्यें आपल्याला नोकरी मिळणार असून, त्यानंतर पैसे सहज परत करतां येतील हेंही त्यानें सुचविलें होतें; डॉ॰ साहेबांकडून जेम्सला ताबडतोब पैसे मिळाले व त्याचा अभ्यास चालू झाला.

यावेळीं अमेरिकेंत गुलामगिरीविरुद्ध चळवळ अधीक जोरानें चालू झाली होती. या चळवळीच्या पुढाऱ्याला तो बेसावध असतां एका गुलामगिरीभक्तानें मागून येऊन सोट्यानें मारलें. या दुष्ट कृत्याबद्दल तिरस्कार प्रदर्शक सभा कॉलेजांतील विद्यार्थ्यांनीं भरविली. त्या सभेंत जेम्सनें अतिशय आवेशयुक्त व सणसणीत भाषण केलें. तें ऐकून हा गुलामगिरीचा कट्टा शत्रू आहे असे सहाध्यायी ह्मणूं लागले.

जेम्सनें कल्पित कथा वाचावयाचें सोडून दिलें होतें; परंतु कॉलेजमध्यें एक वर्ष काढल्यावर मेंदूवर फार ओझें पडल्यामुळें त्याला आपली बुद्धि मंद झाल्यासारखें वाटूं लागलें; तेंव्हां त्याला कोणी थोडथोडया कादंबऱ्या वाचीत जा ह्मणून सांगितलें. **‘ खेळ किंवा विश्रांती शरिराला ज्याप्रमाणें हितकर होतात त्याचप्रमाणें कादंबऱ्या वगैरे ललित वाङ्मय मनाला हितकर होतें. ’**

जेम्सनें सर वाल्टर स्कॉट, थॅकरे, डिकन्स वगैरे प्रसिद्ध कादंबरीकारांच्या कादंबऱ्या माफक रीतीनें वाचावयास सुरवात केली. याचा इष्ट परिणाम घडून आला, व त्याची बुद्धि पुन्हा पहिल्याप्रमाणें तरतरीत होऊन त्याचें वाचन व अभ्यास सुरळीत चालू होऊन तो १८५६ सालीं बी. ए. झाला.

हिरामहायस्कुलांत मास्तर.

तो पास झाल्याचें ऐकतांच हिराम हायस्कूलचे व्यवस्थापकांनीं त्याची नेमणूक भाषाविषयावर केली; व त्याचें प्रेमानें स्वागत केलें. नऊ वर्षेपर्यंत अतीशय कष्ट करून व नानातऱ्हेच्या अडचणींना व कित्येक संकटांना तोंड देऊन त्यानें मोठेपणा प्राप्त करून घेतला. ‘माझी महत्वाकांक्षा पूर्ण झाली; आतां या शिक्षण संस्थेकडे आपलें सर्व आयुष्य खर्च करावें अशी इच्छा आहे,’ असें

त्याचे तोंडून यावेळीं उद्गार निघाले. तो दुसऱ्या ठिकाणीं गेला असता तर त्याला चांगला पगार मिळाला असता, पण पगाराकडे त्याचें लक्ष नव्हतें. हिरामहायस्कूलकडे त्याचें अंतःकरण वेधलें होतें.

हिरामहायस्कूलमध्यें राहून दोन वर्षे झालीं नाहींत तोंच त्याला त्या हाय-स्कूलच्या प्रिन्सिपालची जागा देण्यांत आली. पडावावरील खलाशाचें काम सोडल्यापासून अकरा वर्षांचे आंतच तो या मोठ्या योग्यतेला पोंचला.

मुलांना उत्तेजन देऊन, त्यांच्या पालकांचीं मनें वळवून, हुषार विद्यार्थ्यांना कॉलेजमध्यें जाण्याची हिंमत आणण्यांत जेम्स नेहमीं तत्पर असे. असें करण्यांत त्याला फारच आनंद वाटे. शिक्षक या नात्यानेंहि त्याची ख्याती होती. मुलांचे मनांत ज्ञानलालसा उत्पन्न करून त्यांना विद्येची गोडी लावणें हें शिक्षकाचें कर्तव्य त्याला उत्तम साधत असे; कोणताहि विषय मुलांना समजावून सांग-ण्याची त्याची हातोटी वाखाणण्यासारखी होती. त्याचा सरळ व बाणेदार स्वभाव आणि त्याची बुद्धिमता व विद्वत्ता पाहून त्याचे विषयीं विद्यार्थ्यांचे मनांत आदर उत्पन्न होत असे आणि त्याची शुद्ध, सात्विक, व प्रेमळवृत्ति पाहून मुलांचें अंत.करणांत त्याचेविषयीं प्रेम उत्पन्न होई.

जेम्सनें इ० स० १८५८ सालीं ह्मणजे आपल्या वयाच्या सविसाव्या वर्षी पूर्वी ठरल्याप्रमाणें कुमारी रूडाल्फ हिजबरोबर लग्न केलें. या त्याच्या सुशिक्षित सुस्वभावी व बुद्धिमान पत्नीची त्याला प्रत्येक कामांत फार मदत होत असे. निबंधाकरितां किंवा व्याख्यानाकरितां एखाद्या विषयाची तयारी करावयाची असेल तेव्हां त्या विषयांवरील बरींच पुस्तकें वाचून पहाण्याचें काम त्याची पत्नी करी; व त्याला जरूर ती माहिती गोळा करून देई. त्याचप्रमाणें त्याची पूर्वीची सहाध्यायीनी कुमारी बूथहि त्याला या कामीं पुष्कळ मदत करी. जेम्सचें वाचन फार दांडगें असे. लायब्ररींतून येतांना त्याचे हातांत दोन पुस्तकें नाहींत असें कधींच होत नसे. कांहीं पुस्तकें तो पुन्हा पुन्हा वाची; याचवेळीं त्यानें कायद्याचा अभ्यासहि पुरा करून टाकला.

जेम्स मुलांबरोबर अगदीं मिळून मिसळून वागत असे. त्यांचेबरोबर फिरा-वयाला किंवा खेळायला देखील जाई. तथापि शाळेंत त्याची शिस्त फार चांगली असे.

राजकारणांत प्रवेश.

जेम्सचे मनांतून राजकारणांत पडावयाचें नव्हतें; शांतपणें राहून शिक्षणाचें काम करावयाचें असा त्याचा विचार होता; परंतु त्याच्यासारख्या विद्वान्, बाणेदार, करारी व उत्तम वक्त्याला त्या लोकसत्ताक राज्यामध्यें असें अज्ञातवासांत रहातां येणें शक्य नव्हतें. अमेरिकेंतील गुलामगिरीविरुद्ध व्याख्यानें देण्याविषयीं त्या प्रांतातील पुढारी त्याला आग्रह करूं लागले. या अमानुष चालीचा त्याला तिटकारा असल्यामुळें तिचा नायनाट करण्याचा प्रयत्न करणें आपलें कर्तव्य कर्म आहे असें वाटून तो सार्वजनिकरीत्या कोणी बोलावील तेथें गुलामगिरी विरुद्ध व्याख्यानें देण्यास जाऊं लागला.

एके दिवशीं हिराम येथें एका हार्ट नांवाच्या पुराणमतवादी गृहस्थाचें व्याख्यान झालें. त्या व्याख्यानांत त्यानें पुराणमताचें व गुलामगिरीचें मोठ्या जोरदार रीतीनें समर्थन केलें; 'जेम्स तूं त्याच्या मताचें खंडण करशील ?' एक पुढारी ह्मणाला.

'हो ! त्यांत काय आहे ? पण तसें करणें शहाणपणाचें होईल कीं काय हा प्रश्न आहे !' जेम्सनें साशंक वृत्तीनें ह्मटलें.

'चुकीच्या व जुलमी मताचें खंडण करणें शहाणपणाचें नाहीं असें कोण ह्मणेल ?' त्या पुढाऱ्यानें उत्तर दिलें. व दुसऱ्याहि कांहीं गृहस्थांनीं आग्रह केला. तेव्हां जेम्सनें व्याख्यान देऊन प्रतिपक्षाच्या मतांचें उत्तम रीतीनें खंडण केलें. त्यामुळें त्याला व्याख्यान देण्याकरितां आजूबाजूचे शहरांतून सारखी बोलावणी येऊं लागली; नंतर गुलामगिरीचा पक्षापती हार्ट याचा व जेम्सचा भरसभेंत वादविवाद व्हावा असें ठरलें. हा वादविवाद पहाण्याकरितां लोकांच्या झुंडीच्या झुंडी लोटल्या. जेम्सनें यावेळीं फारच दांडगी तयारी केली होती. प्रतिपक्षाची मतें व त्यांची पूर्वपीठिका यांची पुरी माहिती त्यानें मिळविली होती. गुलामगिरीपासून आजपर्यंत कसे अनर्थ घडले हें त्यानें फार ठळकपणें दाखविलें. आपण सत्यपक्ष प्रतिपादीत आहोंत या भावनेनें त्याला अतीशय स्फुरण चढलें होतें. त्यानें हार्टचा कोटिक्रम भुसाप्रमाणें उडवून दिला. हार्ट अगदीं नामोहरम होऊन गेला व जेम्सचें नांव सर्वतोमुखी झालें. पुढच्या वर्षी त्याला

कायदे काउन्सिलचा मेंबर होण्याविषयीं लोक आग्रह करूं लागले; पण 'मी हिराम हायस्कूलची सेवा पतकरिली आहे.' असें ह्मणून त्यानें साफ नकार दिला, तरी पुढारी मंडळी त्याला वारंवार आग्रह करीतच असे.

काउन्सिलर.

सन १८५९ सालीं त्याला वुइलिअम कॉलेजमध्यें व्याख्यान देण्याकरितां बोलावलें होतें, तेथून तो परत येतो तों त्याचेकडे पुढारी मंडळी आली.

'तुह्मांला आपल्या प्रांतीक कायदेकाउन्सिलचें मेंबर झालें पाहिजे.'

'कां! प्रेन्टिस साहेब आहेत ना?'

'नाहीं ते एकाएकीं वारले.'

जेम्सनें पुष्कळ आढेवेढे घेतले. पण लोकांचा फार आग्रह पडला. हिराम हायस्कूलमधील मंडळींनींहि त्याला सभेच्या कामाला जावें लागेल त्या वेळीं त्याचें हायस्कुलांतील काम सांभाळण्याचें कबूल केलें. तेव्हां नाइलाज होऊन त्याला लोकांचे ह्मणण्याला मान देणें भाग पडलें. मागें तो आपल्या आईबरोबर कायदेकाउन्सिलचें काम कसें चालतें तें पहावयास गेला होता, तेव्हां आपण पुढें काउन्सिलचे मेंबर होऊं हें त्याचे स्वप्नींहि नव्हतें.

'काउन्सिलमध्यें जेम्सचें तेज अधीकच फांकूं लागलें. दिवसेंदिवस त्याच वजन वाढत चाललें व तो लोकपक्षाचा पुढारी झाला.

पुढें गुलामगिरी बंद करावी कीं चालूच ठेवावी हा प्रश्न विकोपाला जाऊन उत्तर अमेरिका व दक्षिण अमेरिका यांमध्यें युद्ध सुरू झालें. उत्तर अमेरिका गुलामगिरीविरुद्ध होती व दक्षिण अमेरिका गुलामगिरीभक्त होती. यावेळीं आपलें कर्तव्य बजावण्यास जेम्स मोठ्या आनंदानें तयार झाला.

'लढाई टळत नाहीं?' जेम्स आपल्या एका स्नेह्यास ह्मणाला.

'नाहीं! टळणें शक्य नाहीं!' मित्रानें उत्तर दिलें.

'तर मग आपल्याला लढाईवर गेलें पाहिजे!!

'अलबत्! नाहीं तर आपण भागुबाई ठरूं? स्नेही ह्मणाला!!'

'दे, हात ! आपण या संकटकाळीं आपल्या मातृभूमीच्या सेवेला आपले प्राण अर्पण करूं ! !

दोघांनीं एकमेकांचे हातांत हात घालून वचन दिलें. लवकरच लढाई सुरू झाली. 'आपल्या प्रांतातर्फे वीस हजार लष्कर व सत्तर लक्ष रुपये द्यावे.' अशी सूचना काउन्सिलमध्यें जेम्सनें आणिली व ती टाळ्यांच्या गजरांत पास झाली.

जेम्स स्वतः बंदूक घेऊन निघाला. त्याचेकडे लष्करांत भरती करण्याचें काम आलें व त्यानें नवीन भरती केलेल्या सेनेचें तो नको ह्मणत असतांहि त्याला आधिपत्य घेणें भाग पडलें.

जेम्सनें आपल्या नवीन सैन्याला कवाईत शिकवण्याला सुरवात केली. कोणतेंहि काम हातीं घेतलें ह्मणजे त्याची शक्य तितकी माहिती मिळवून होईल तितकें तें उत्तम करावयाचें असा त्याचा स्वभाव होता. त्याप्रमाणें त्यानें स्वतः कवाईत शिकून व कांहीं नवीन पद्धत बसवून आपल्या सैन्याची तयारी केली. अजूनपर्यंत दक्षिणेंतील लोकांचाच जय होता होता. दक्षिणेंतील पांच हजार सैन्याची एक तुकडी चालून आली होती; जेम्स गार्फील्डला या तुकडीवर हल्ला करण्याचा हुकूम झाला. त्याचे हाताखालीं फक्त अडीच हजार लोक होते. तथापि न डगमगतां त्यानें लढाईच्या जागेची व आजूबाजूच्या प्रदेशाची बित्तंबातमी मिळवून व शांतपणें नीट विचार करून शत्रू सैन्यावर हल्ला चढविला, पण त्याला माघार घ्यावी लागली. त्यानें दुसरा हल्ला केला, त्यांतहि त्याला अपयश आलें; असें बरेच वेळा झालें, तरी मोठ्या हिमतीनें पुन्हा पुन्हा हल्ले चढवून त्यानें अखेरीस जय मिळविला. या युद्धांतील उतर अमेरिकनांस मिळालेला हा पहिला जय होय.

अध्यक्ष.

यानंतर तो एका पाठीमागून एक विजय मिळवीत गेला. पुढें सन १८६३ सालीं त्याला त्याच्या प्रांतातर्फे कांग्रेसचा (आपल्या इकडच्या भाषेंत वरिष्ठ कायदे काउन्सिलचा) सभासद निवडण्यांत आलें. त्याचे मनांतून हातीं घेतलेलें

ह्मणजे सेनापतीचें काम अर्धवट टाकून कांग्रेसमध्यें जावयाचें नव्हतें. परंतु त्यावेळचे अमेरिकेचे प्रेसिडेन्ट लिंकन यांना त्याचे मदतीची जरूर असल्यामुळें त्याला ब्रिगेडिअर जनरल जागेचा राजीनामा देऊन कांग्रेसमध्यें जाणें भाग पडलें.

कांग्रेसमध्यें लवकरच त्याचें तेज पडूं लागलें; व त्यानें पुढें सतत सत्रा वर्षें आपल्या मातृभूमीची सेवा एकनिष्ठेनें केली. अखेरीस सन १८८० सालीं त्याची लोकांत इतकी चहा झाली कीं, त्यानें कांहीं एक प्रयत्न न करतां कांग्रेसमधल्या दोन्ही पक्षांतील लोकांनीं त्याला अमेरिकेचा प्रेसिडेन्ट (अध्यक्ष) निवडलें. योग्य मनुष्याची निवड झाल्यामुळें सर्वत्रांस आनंद झाला. यावेळीं त्याच्या वृद्ध मातोश्रीला जो आनंद झाला त्याचें वर्णन करणें अशक्य आहे.

अखेर.

दुःखामागून सुख येतें, त्याप्रमाणें सुखामागून दुःखहि ठेवलेलेंच असतें. जेम्सनें अध्यक्षाचें काम पहावयास सुरवात केली. रीतीप्रमाणें नवीन कामगारांच्या नेमणुका वगैरे होऊन सर्व कारभार सुयंत्र सुरू झाला.

नंतर तो कांहीं कामाकरितां फिरतीवर निघाला. आपल्या प्रायव्हेट सेक्रेटरीचे हातांत हात घालून तो स्टेशनांत जात असतां एकाएकीं त्याचेवर कोणी एकामागून एक दोन गोळ्या झाडल्या. त्यांतील दुसरी गोळी त्याचे छातींत लागली व तो घेरी येऊन खालीं पडला.

खुनी मनुष्याला तात्काळ पकडण्यांत आलें. तो एक वकील होता. त्याला जेम्सकडून नोकरी न मिळाल्यामुळें चिडून जाऊन त्यानें हें अमानुष कृत्य केलें होतें.

जेम्सला बेशुद्ध स्थितींत घरीं नेण्यांत आलें. त्याच्या पत्नीला तार गेली व ती धांवत आली. सर्व अमेरिकेंत हाहाःकार उडाला. दोन्ही पक्षांचे लोकांनीं दुःख प्रदर्शित करून जेम्सला आराम पडावा ह्मणून प्रार्थना केल्या व लवकरच त्याला आराम वाटूं लागला.

कांहीं दिवस चांगले गेले. पण पुढें पुन्हां तब्येत बिघडली. ड
सोडल्यासारखी दिसली. इतक्यांत त्याची प्रकृति पुन्हां सुधारूं
धास्ती नाहीं असें डाक्टरांस वाटूं लागलें: त्याला स्वतःलाहि
लागला. सर्वांचे तोंडावर आनंदाची छटा दिसूं लागली; पण ती
टिकली नाहीं. त्याच्या दुखण्यानें पुन्हां उलट खाल्ली. आतां मा
शातंतू तुटला; व ता. १९ सप्टेंबर रोजीं रात्रीं त्याचा अंत झाला
रिका हळहळूं लागली. त्याच्या प्रेमळ पत्नीच्या व ऐशीं वर्षांच्या
दुःखाची परमावधीच झाली.

जगांतील एक सत्पुरुष नाहींसा झाला. पण चरित्ररूपीं दिव्य
करून तो आज आपणापुढें उभा आहे. त्याची ही दिव्य मूर्ती नि
पुढें ठेवून आत्महित साधणें एवढें मात्र आपले हातीं आहे.

समाप्त.

'दे, हात
अर्पण करूं!
दोघांनीं ए
झाली. 'आप
अशी सूचना
झाली.
जेम्स स्व
आलें व त्यानें
आधिपत्य घे
जेम्सनें अ
तेंहि काम हा
तितकें तें उत्त
कवाईत शिकू
अजूनपर्यंत द
सैन्याची एक
हल्ला करण्याच
तथापि न डग
तमी मिळवून
पण त्याला म
अपयश आलें
चढवून त्यानें
लेला हा पहि
यानंतर त
सालीं त्याला
कायदे काउि